

ՀԱՄԱՇԵՆԱԿԱԿԱՆ

«ՀԱՄՇԵՆ» ՀԱՅՐԵՆԱԿՅԱԿԱՆ-ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԱՄՍԱԹԵՐԹ ԱՆՎՃԱՐ

1992-1993թթ. վրաց-աբխազական պատերազմն իր ավերիչ հետևանքները թողնելով անեն ինչի վրա, այդ թվում նաև դպրոցների: Իսկ հայկական դպրոցների վիճակն Աբխազիայում անմխթար էր դեռևս խորհրդային տա-

այժմ դատարկ է), վառեցին նաև տղաների աշխատանքի արհեստանոցը, միջի եղածներն էլ քաղաքում: Դպրոցի ներսում նույնպես վիճակն անմխթար էր՝ արդեն հնամաշ սեղաններ ու աթոռներ, փտած պատուհան-

դպրոցը հպարտանում էր դրանով: Լավ օրինակը միշտ էլ վարակիչ է: Դպրոցի ֆիզիկայի կաբինետը ժամանակակից պահանջներով այնպես վերանորոգվեց և կահավորվեց, որ երկի Ռուսաս-

տանի շատ դպրոցներ կնախանձեին: Եվ դրա համար մենք խորապես երախտապարտ ենք արժանավոր հայրորդի, Մոսկվայի բնակիչ Վիկտոր Վարդապետյանին, որը հայտնի է Ռուսաստանում և նրա սահմաններից դուրս

որպես ուսումնական կաբինետների ժամանակակից կահավորման խոշոր մասնագետ: Վերջերս Աբխազիայի իշխանությունները հանրապետության բոլոր դպրոցներն ապահովեցին նոր գրատախտակներով ու աշ-

ԱՄՍԱԼՅԱ ԿԱՊԻԿՅԱՆ
Աբխազիա, Գագրա

ԴՊՐՈՑԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՆՉԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ

րիներին, պատերազմն էլ հասցրեց ծայրահեղ ծանր կացության:

Գագրայի Խ. Աբովյանի անվան համար 3-րդ հայկական դպրոցը մեծ հեղինակություն էր վայելում հանրապետությունում, գիտեին նաև Յայաստանում: Այս դպրոցն ավարտող շատ սաներ մասնագիտական բարձր գիտելիքներ են ձեռք բերել ինչպես Յայաստանում, այնպես էլ Ռուսաստանում և այժմ շարունակում են աշխատել Աբխազիայում և նրա սահմաններից դուրս:

Պատերազմի տարիներին և հետո շատ վնասներ հասցվեցին դպրոցին. հրկիզվեցին դպրոցի կից գրադարանի և ճաշարանի մասնաշենքերը (դրանց տեղն

ներ՝ կոտորված ապակիներով ու ծակծկված գրատախտակներ, անհրապույր պատեր ու հատակ: Այս և շատ այլ բաներ կարգի բերելու համար հարկավոր էր մեծ գումար, որն, իհարկե, տեղական իշխանությունն ի վիճակի չէր տրամադրել:

Բայց, փառք Աստծո, գտնվեցին սրտացավ ու հայաշունչ հայեր, որոնք օգնության ձեռք մեկնեցին դպրոցին: Դպրոցի վերածննդի առաջին քայլը կատարեց ծնունդով Գագրայից, այժմ մոսկվայաբնակ, համալսարանի դասախոս, ակադեմիկոս Սերգեյ Կալենջյանը, որի մվիրատվությամբ հիմնվեց համակարգչային կաբինետ՝ 5 համակարգիչով: Երկար ժամանակ

ակերտական սեղաններով ու աթոռներով: Դեռևս հինգ արխազերենի կաբինետի վերանորոգումն ու կահավորումը, որն իր վրա վերցրեց դպրոցի նախկին սան, հայտնի հասարակական գործիչ և գործարար Գալուստ Տրապիզոնյանը, ինչպես նաև հայերենի կաբինետի վերանորոգումը, որն իրագործվեց Գագրայի քաղաքապետ Աստամուր Կեցբայի օգնությամբ: Այնուհետև, որոշ դասասենյակներ կարգի բերվեցին ծնողների ուժերով, իսկ քիմիայի կաբինետը ամբողջովին վերափոխվեց և կահավորվեց քաղաքում հայտնի գործարար Ալիկ Մինասյանի միջոցով:

Շարունակությունը՝ 3-րդ էջում:

ՈՒՂԻՂ 100 ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ

Վերջերս, երբ թերթում էի դարասկզբին թիֆլիսում հրատարակված «Հորիզոն» օրաթերթի 1911թ. հավաքածուն, աչքս ընկավ մի վերնագիր՝ «Գաղթը շարունակում է»: Կարդացի հոդվածի առաջին նախադասություններն ու ցնցվեցի, կարծես այսօրվա մասին էր. «Գաղթում են դեպի Ամերիկա: Ահա մի տխուր իրականություն, որին զոհ է գնում Շիրակի գիւղացիությունը: Սկզբում գաղթում էին քչերը, իսկ այժմ արդեն համարեա ամեն օր տասնեակներով գնացողներ կան»: Այս տողերը գրվել են ուղիղ 100 տարի առաջ՝ 1911թ. հունվարի 19-ին և հրատարակվել են «Հորիզոնի» 1911թ. փետրվարի 4-ի (թիվ 25) համարում:

Այո, գաղթը շարունակվում է, և ոչ միայն Ամերիկա, այլև Եվրոպա, անձայրածիր Ռուսաստան, աշխարհի տարբեր երկրներ: Գաղթում են ներկայիս Թուրքիայի Յանրապետության արևելյան գավառներում՝ իրենց բնօրրաններում մնացած հայերը, գաղթում են ստամբուլահայերը, Ջավախքի, Թիֆլիսի ու Վրաստանի տարբեր վայրերի, Աբխազիայի հայերը, գաղթում են Պարսկաստանի, Իրաքի, Սիրիայի ու Լիբանանի հայերը: Աղբյուրներում ու Նախիջևանում արդեն գաղթելու հայ չի էլ մնացել: Գարավային Կովկասում ու Սերձավոր Արևելքում հայերի թիվն անընդհատ նվազում է: Իսկ մենք, փոխանակ Յայաստանում այնպիսի պայմաններ ստեղծենք, որ այս գաղթը ուղղվի հայրենիք, ընդհակառակը, այնպես ենք անում, որ հենց Յայաստանից են տարեկան տասնյակ հազարավոր հայեր արտագաղթում: Փաստորեն, մեր աչքերի առաջ ողջ տարածաշրջանը հայաթափվում է:

Ահա, այս դառը մտորումներով էլ «Չայն համաշենականի» ընթերցողներին են ներկայացնում «Հորիզոնի» հոդվածի արտատպությունը: ՍԵՐԳԵՅ ԿԱԼԵՆՅԱՆ

ԳԱՂԹԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է

Ալեքսանդրապոլ, 19 յունու.:

Գաղթում են դեպի Ամերիկա:

Ահա մի տխուր իրականություն, որին զոհ է գնում Շիրակի գիւղացիությունը: Սկզբում գաղթում էին քչերը, իսկ այժմ արդեն համարեա ամեն օր տասնեակներով գնացողներ կան:

Գաղթողները ծախում են տան կահ կարասիքը, կովը, եզը և այլն, ու դիմում են դեպի հիւսիսային Ամերիկայի գործարանական կենտրոնները՝ գլխաւորապէս Մանչեստր*, Նիւ-Իօրկ, Չիկագո, Բոստոն, իսկ վերջերս աւելի հեռու, դեպի Կալիֆորնիայի ոսկու հանքերը:

Գաղթում են գիւղի երիտասարդ թարմ ուժերը ու այդպիսով համայնքը զրկւում է կարող ուժերից, որոնք օտարութեան մէջ, չկարողանալով տանել Ամերիկայի կլիման, ոչնչանում են:

Այսպիսով քայքայւում է ու կործանւում գիւղացիութեան, առանց այն էլ աղքատ տնտեսութիւնը: Գաղթողներից շատերը ծախելու ոչինչ չունենալով հրէշային տոկոսներով վաշխառուներից փող են վերցնում և իրանց ընտանիքի ամբողջ բախտը յանձնում են վերջիններին, ու պանդխտական ցուպը ձեռքներին դիմում են օտարութեան, օտար երկրների տակ ցամաք հաց վաստակելու:

Շատ խորն են գաղթելու պատճառները, դա բղիտում է տնտեսական և սօցիալական անմօրմել կացութիւնից, որը այս վերջին տարիներում սարսափելի չափերի հասաւ:

Ո՞ւմ յայտնի չէ, որ մեր գիւղացիութիւնը տառապում է հարկերի ու պարտքերի տակ, ու գարի հացը հագիւ են կա-

րողանում գտնել, բոլորը ցնցոտիների մէջ, կեղտոտ, քաղցած ու դակացած...

Սակայն, եթէ այդ ծայր չբաւորութեան դիմաց, մեր գիւղացիութեան մէջ զարգացած լինէր ինքնագործութեան շինարար ոգին, թերևս այդ աստիճանի թշուառ պատկեր չներկայացնէին, բայց դժբախտութիւնը հենց նրանումն է, որ ինքուրոյն, ստեղծագործող ոգին պակասում է:

Գաղթողներից իւրաքանչիւրը ծախւում է մինչև տեղ հասնելը 200-300 ռուբլի. եթէ ամեն մի համայնքի գաղթողներից 100 հոգի, հենց մոյն 200-300 ռուբլիները ի մի հաւաքէին կը ստացւէր 20.000-30.000 ռուբլի. մի այդպիսի պատկառելի գումարով կարելի էր ուժեղացնել հայրենի երկրի տնտեսութիւնը համագործակցութեան միջոցով. և մի 5-10 տարի յետոյ, եթէ ոչ բոլորովին, զոնէ մասամբ գիւղացիութեան տնտեսութիւնը կը բարձրանար:

Բացի դրանից, ինչպէս յայտնի է, մեր գիւղացիները մինչև այսօր էլ հողը մշակում են հնադարեան գործիքներով և դրա համեմատ էլ արդիւնք են ստանում. եթէ վերոյիշեալ համաձայնութեան միջոցներով զոնէ բարելաւէին գիւղատնտեսական գործիքները, այդ ևս մեծ պլիւս կը լինէր և ստիպւած չէին լինի դեգերել օտար երկիրներում: Պարզ է, որ գաղթելով չի կարելի բարձրացնել հայրենի տնտեսութիւնը, զուցէ դրանով հարստանան մի քանի անհատներ, սակայն դրա դիմաց կործանւում է համայնքը, այդ շատ լաւ պիտի հասկանան գիւղացիները ու վերջ պէտք է տան այդ կործանարար ընթացքին:

Անհրաժեշտ է մնալ իր վաթանում շինարար աշխատանքով և անդուլ ջանքերով հնարաւոր է բարելաւել տնտեսութիւնը. եթէ այդ բոլորի վրայ աւելացնենք և այն, որ գաղթողների մեծ մասը, հարիւրներ ծախսելով, այնտեղ աշխատանք չեն գտնում, այն ժամանակ պատկերը աւելի կատարեալ կը լինի:

Ահա այդ գաղթողներից մէկի նամակը, գրած իր ընկերոջը 1910թ. դեկ. 24-ին Կալիֆորնիայից, որի բովանդակութիւնը հետևեալն է.

«Ինչպէս մեր երկրում խօսում էին, թէ Ամերիկան շատ լաւ երկիր է, դա բոլորովին սուտ է. թեպէտ ինձ յաջողեց շատ դժարութիւններով գործ գտնել, բայց հազարաւոր մարդիկ անգործ թափառում են. աշխատաւորի վարձը շատ է ընկել, որովհետև անգործ բանւորները սպասում են գործարանների դռների առաջ: Լսել եմ, որ Յովհաննէսը ուզում է գալ, եթէ դուրս չէ եկել, արգելի, որ չգայ: Յովհաննէս ջան! Ամերիկայի հացը քեզ դսմաք մի անէ, եկողը կրակն է ընկնում և չի կարողանում վերադառնալ, ոչ էլ գործ գտնել. հաւատացէք ինձ և վերջ տւէք այդ սուղին**»:

Այս նամակը շատ բնորոշ է ու խրատական՝ զոնէ այսուհետև գաղթողների համար. վերջիններս թող լաւ հաշիւ տան իրանց թէ ո՞ր են գնում և ի՞նչ է լինելու այս կորստաբեր ընթացքի հետևանքը:

Պ. ԱՅՎԱԶԵԱՆ

* Մանչեստրը գտնվում է Անգլիայում, և ոչ թէ ԱՄՆ-ում:

** Ըստ երևույթին տառախալ է, զուցէ պէտք է կարդալ «ստին» (ծանոթագր.՝ Ս. Վ.):

ԲԱԹՈՒՄՈՒ ՄԻ ԱՐՏԱՆՈՒՋՅԻ ՀԱՅ

(Թարգմանություն)

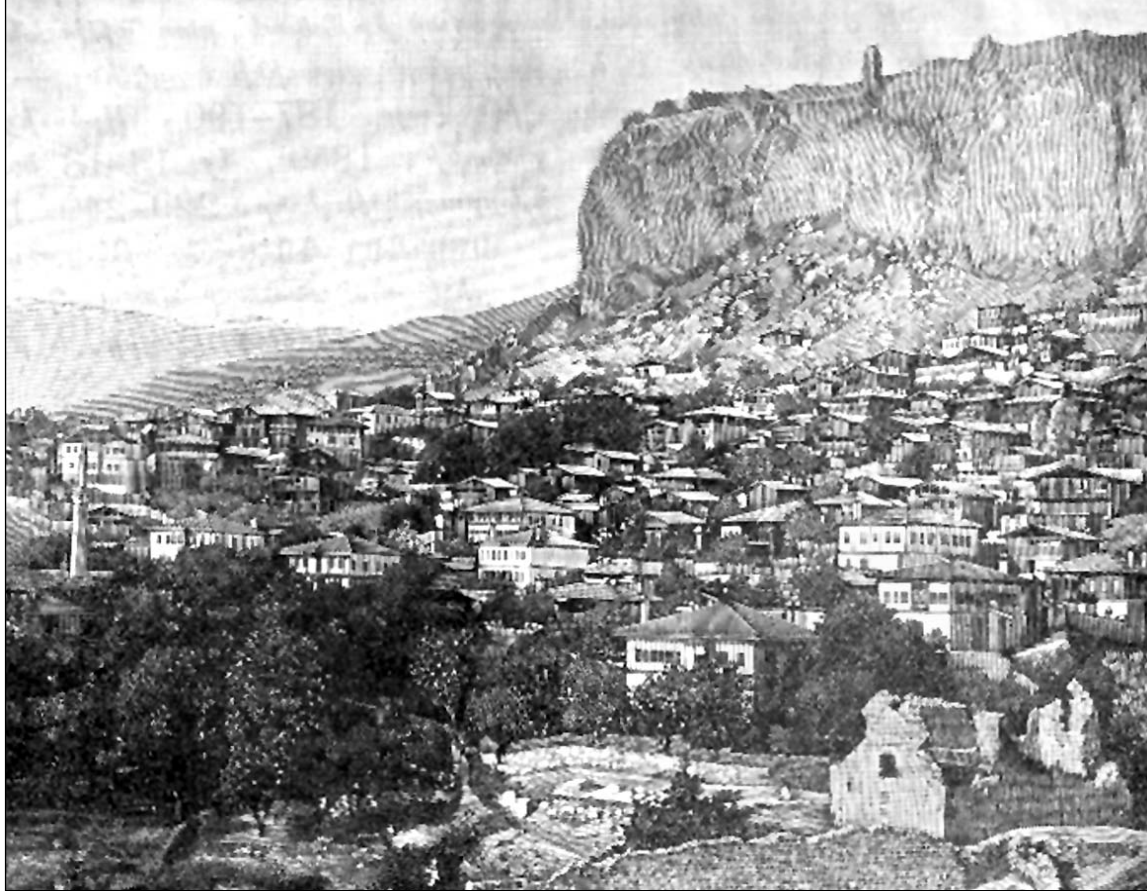
Խոփալի համայնքների գյուղերից Զուրաբյանից Բեշիրոլլի Հայի Գաղիքը գինվորական ծառայությունը հրետանավորների ջոկատում էր կատարել, դրա համար մականունը Բուրբա Գաղիք էր: Մինչև հագար ինը հարյուր երեսունական թվականների վերջը նա Բաթունում փոճապան էր եղել: Փոճապան Գաղիք մականունն էլ այնտեղից է մնացել: Թուրքիայի ու Սովետի սահմանը որ փակվել է, համայնքիցների երեք հատ գյուղ Բաթունում է մնացել: Թուրքիայում մնացողներից Բաթունում արտ, հող, տուն ունեցողներ կային: Երկու պետություն իրար հետ դաշինք են կնքել, նահանգապետերից «փաստական»¹ ասած մի թուրք վերցնող խոփալիցները գնում են Բաթուն, ազգականներին տեսնում են, արտերը մշակում, բերքերը վերցնում, բերում են Խոփա: Տավարի տերերից ոմանք Բաթունի կողմը ձմեռանոց են վարձում, տավարը այնտեղ ձմեռում էր, գարնանը այնտեղից Արդահանի, Շավշեթի ու Արտանուջի վրայով ելնում էին Բիլբիլանի յայլամ:²

Հայի Գաղիքը մեզ մի քիչ հեռու ազգական էր, դրանից բացի նա իմ լուսահոգի հորեղբոր՝ Թեմելի Ջեմալի, մոտիկ ընկերն էր: Չիմացողները մեզ մեկ գերդաստան գիտեին, այնքան որ ազգականի պես էինք, կերածներս, խմածներս առանձին չէր գնում: Նա իր գերդաստանում եղբայր չունեցող Շորաթի հետ ամուսնացավ ու Շորաթի հոր հողերին տեր եղավ:

Հիմա պատմությանս գանք: Մի օր Բաթունում Փոճապան Գաղիքի կինը՝ Շորաթը, հիվանդանում է: Քաղաքի հիվանդանոցն են գնում, բժիշկները հետազոտում են.

- Մի քանի օր այստեղ պիտի պառկի, պիտի նայենք, բուժենք,- ասում են: Հիվանդանոցում պառկած ժամանակ իրենց խնամող բժիշկ կինը Գաղիքի ու Շորաթի իրար հետ Համշենի բարբառով խոսակցությունները որ լսում է.

- Դուք համշենցի՞ եք, - հարցնում է նրանց: Նրանք էլ.
- Այո, համշենցի ենք, - ասում են:
Հետո մի օր բժիշկ կինը իրենց գլխերին եկածը մեկ-մեկ պատմում է: Ասում է.
- Ես ու այստեղ բժիշկ աշխատող իմ անուսնուհի արտանուջից ենք: Մենք Արտանուջի բաղաբուսի ենք: Մենք Արտանուջի մեջախից³ վեր ելնում էիք, Գարանլու մեջախից⁴ վեր ելնում էիք անցնում, Բիլբիլան յայլամ էիք բարձրանում: Ձեփյուռի հետ մեզ մոտ էին հասնում ձեր որը տխուր, որը ուրախ մեղեդիները, մենք ձեզ ակամջ էինք դնում, մեր թաղի աղբուրները, շները կարծես ու Գաղիքը.

Արտանուջը 20-րդ դարասկզբին:

հետ տան ձեղնահարկուն թաքս վեցինք: Երեք օր ու երեք գիշեր այնտեղ մնացինք, հետո այնտեղից փախանք Սարգսյանի անտառներով, ցրեկը թաքսվելով, գիշերը քայլելով Բաթուն հասանք: Այստեղի իշխանությունը մեզ այս հիվանդանոցն ընդունեց: Դրանից հետո այստեղ ենք աշխատում: Այլև մեկ էլ Արտանուջը տեսնելու բախտ չունեցանք: Արտանուջից քած հայերին ինչ պատահել էր հետո իմացանք: Որին Արտանուջի գետի՝ ձեր Սեսիլի քայս ասած Ձեհեմենի ղեռնի ժայռից ցած են գցել, որին հանձնել են Շորաթին, որին ջարդել են, շատ քչերն են կարողացել հոգին փրկել:

Բժիշկ կինը պատմել է.
- Դուք՝ համշենցիներդ, այն տարիներին, մայիս-հունիս ամիսը որ գար, կովերը քշում էիք, ձիերը բարձած, որը արջառներին էլ բռն կապած, երեխա, տղամարդ, կին, աղջիկ երգելով Արտանուջի դիմացն ի վեր Սեսիլի քայսալի

Տեսարան Արտանուջից:

նու Գաղիքը: Այդ ժամանակ բժիշկ կինը Շորաթին ասում է.
- Քեզանից մի բան են ուզելու, թե չանես, քեզ համար այստեղ թափած ջանքերս կնզոլվեն,- ու Գաղիքը:

ասում է: Հետո.
- Արտանուջ քաղաքի բերդի տակ՝ գետն ի վար շարված տների վերևից հաշված երրորդ տունն իմ տունն է, այստեղից գնաս ու թե յայլ գնաս, Արտանուջի դիմացից այն կողմ անցնելիս մի հատ կանգնիր, իմ աչքերով իմ տանը նայիր,- ասում է:
Այս դեպքից քառասուն տարուց ավելի անցավ, հետո հագար ինը հարյուր յոթանասունհինգ-յոթանասունութ թվականների սեպտեմբերի վերջին կամ էլ հոկտեմբերի սկզբին, մի գեղեցիկ, արև օր յայլայից, կովերը քշելով, Խոփա էինք գալիս էլի առաջվա պես՝ կանայք, հալկորներն ու մայրերին օգնող ինձ պես երեխաները: Արտանուջը հեռվից որ երևաց, լուսահոգի Հայի Գաղիքը կանգնեց, Արտանուջին նայեց, շունչ քաշելով.
- Անտեր տեղեր, ո՛ւմ նպատակն էիք և ո՛ւմ բախտը բերեց,- ասաց:

Այնուհետև սկսեց մեղմ ծայրով մեկիկ-մեկիկ մեզ պատմել Բաթունում ծանոթացած հայ բժիշկ կնոջ ու ամուսնու գլխին եկածները: Մինչև բուրդը ելանք, ոչ կարողացանք իրար նայել, ոչ էլ կարողացանք խոսել:
Բաթունից վերադառնալուց հետո Շորաթի հետ յայլ բարձրանալիս կանգնել նայել են, թե տեսնես ո՞ր տունն է բժիշկ կնոջ տունը, հիշել են խեղճին: Մեր այն կողմերում թուրքերեն մի երգ կա.

Իմ գաղտնիքներն ասացի Սարեթին ու մշուշներին, ես գրելուց լացեցի, Կարդալուց էլ դու լացիր,- ասում է:

Նրանց գլխին այն մեծ բանը որ եկավ, նրանք անգամ լացելու ժամանակ չգտան, ես էր որ այս պատմությունը որևէ մեկին պատմում են, ինձ զսպել չեն կարողանում:
Աստված նրանց հետ լինի, բոլորն էլ դրախտ գնան, հոգիներն ամենահ լինեն...

¹ Փաստական - ծագել է ֆրանսերեն passavant բառից, նշանակում է մաքսային, մաքսատան անցագիր:
² Բիլբիլան (նշանակում է պլավան, փայլուն) յայլան գտնվում է Արդահանի սարերում:
³ Խարքբաշի վայրը գտնվում է Արտանուջից Բիլբիլան յայլա բարձրանալու ճանապարհին, Արտանուջից 700-1000 մետր վերև, որտեղով հոսում է մի երկար առու՝ խարք, հարք:
⁴ Գարանլու մեջան (մութ անտառ) ստեղծների անտառ է և գտնվում է Բիլբիլան յայլայի ճանապարհին՝ սարում:
Լուսանկարները՝ Ս. ՎԱՐՈՍՆՅԱՆԻ

Սկզբը՝ 1-ին էջում

Դպրոցի երկրորդ շնչառությունը

8 ավոք սրտի, առ այսօր չեն վերանորոգվել և կարգի բերվել դպրոցի գրադարանը, հայ գրականության, ուսերենի, պատմության և աշխարհագրության, օտար լեզվի կաթինետները, ինչ-պես նաև տարրական դասարանների որոշ դասասենյակներ:

Բայց այն, ինչպիսի փոփոխություններ եղան այս վերջին մի քանի ամիսների ընթացքում, դպրոցը երազել անգամ չէր կարող: Սա եղավ այն ժամանակ, երբ դպրոցի տնօրեն դարձավ Արթուրի Գաղիքը, պատերազմի ավարտից հետո Արթուրի Գաղիքի կրթության փոխնախարար աշխատած, երկար տարիներ Արթուրի Գաղիքի խորհրդարանի պատգամավոր, Արթուրի Գաղիքի հայկական համայնքի նախկին նախագահ Գալուստ Փառնակի Տրապիզոնյանը: Նա, իր դպրոց գալով, իսկական հեղաշրջում արեց: Նրան հարգելով և վստահելով՝ գտնվեցին բարերարներ, որոնց տված գումարներով նա կարծանկետում փոխեց դպրոցի եռահարկ շենքի համարյա բոլոր պատուհանները՝ դնելով նոր, եվրոպական պատուհաններ, հիմնովին վերանորոգեց շենքի ներսում գտնվող 3 սանհանգույցները, էքսկավատորով հողին հավասարեցրեց դպրոցին կից նախկին մասնաշենքերի փլատակները և մաքրեց դպրոցի շրջակա տարածքը:

Ուսման որակը բարձրացնելու և սովորողներին խրախուսելու համար, առաջին կիսամյակը գերազանց գնահատականներով ավարտողներին դրամական պարգևատրումներ արեց: Հունվարին տեղի ունեցավ առաջին կիսամյակն ամփոփող ծնողական ժողովը: Դպրոցի դահլիճը վերջին տարիներին այդքան մարդաշատ չէր եղել: Նշանակում է՝ մարդիկ հարգում են նրան, հավատում և վստահում են, իսկ երբ կա հարգանք ու վստահություն, այնտեղ գործը առաջ կգնա:

Իհարկե, դրանով դպրոցի առաջ ծառայած խնդիրները լիովին չեն լուծվել: Եթե ուզում ենք դասավանդման որակը բարձրացնել ժամանակակից պահանջների մակարդակին, եթե ուզում ենք ժամանակի առաջընթացին համապատասխան հայ տղաներ ու աղջիկներ կրթել ու դաստիարակել, ապա դեռ շատ անելիքներ կան: Նոր տնօրենի ծրագրերի մեջ են մտնում լավ մարդադահլիճ, դպրոցին կից հայկական մանկապարտեզ, ժամանակակից տեխնիկայով կախվորված կաթինետներ ստեղծելը, իսկ դրա համար

մեծ ծախսեր են հարկավոր: Եթե այսքանը կարողացանք անել, եթե գտնվեցին հայացավ մարդիկ, որոնք իրենց ներդրումն ունեցան դպրոցի վերածննդի մեջ, ապա, հավատացած ենք, որ այսուհետ և կգտնվեն հայաշունչ մարդիկ, որոնք օգնության ձեռք կմեկնեն հաջողությամբ պատկերում դպրոցի վերածննդի գործը:

ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆ
Համաձայն ՀՀ «Ձևագվածային լրատվության մասին» օրենքի 12-րդ հոդվածի՝ «Համշեն» ՀՀԻԿ ներկայացնում է «Ձայն համշենական» թերթը 2010թ. տպագրության ծախսերը և եկամուտը: 1. Տպագրության ծախսեր՝ 300.000 դրամ: 2. Քանի որ թերթը չի վաճառվում և տարածվում է անվճար, ուստի եկամուտ չի ստացել:

Факельное шествие в Сочи никто не запрещал и его проведение уже является традицией

24 апреля ереванским информагентством PanARMENIAN.Net была опубликована информация, озаглавленная "Армянам Лазаревска в Краснодарском крае не разрешили организовать факельное шествие памяти жертв Геноцида". Информация была передана со ссылкой на "источник в Лазаревске". В связи с этим, Информационный Центр газеты армян России "Еркрамас" связался с представителями недавно сформированного Армянского Молодежного движения города Сочи, которым и было организовано факельное шествие 23 апреля.

По словам представителя движения, заместителя председателя Лазаревского отделения САР и одного из организаторов шествия Артура Геворкяна, "источник из Лазаревска", на который ссылается PanARMENIAN.Net, по всей видимости, никогда даже не бывал в Сочи,

иначе в опубликованной агентством новости не было бы столько фактических ошибок. Например, в сообщении PanARMENIAN.Net говорится о "городе Лазаревск", в то время как такого города не существует, есть лишь поселок городского типа Лазаревское, являющийся районом города Сочи. Далее PanARMENIAN.Net сообщает, что Хачкар памяти жертв Геноцида армян был установлен в поселке Волконка два года назад, но в действительности Хачкар был установлен в 2005 году. Также совершенно не понятно, каким образом "беспорядки среди дагестанской молодежи", на которые ссылается PanARMENIAN.Net могли стать причиной запрета факельного шествия. И, в конце концов, сам факт запрета факельного шествия, о котором пишет PanARMENIAN.Net, не соответствует действительности.

"Уже второй год факельное шествие проходит в одном и том же, заранее оговоренном месте, по одному и тому же маршруту, а именно в поселке Волконка, и завершается митингом у Хачкара памяти жертв Геноцида армян. Разрешения администрации района на проведение данного мероприятия были получены как в 2010 году, так и в 2011 году, так что эта акция уже стала традиционной. Более того, в нынешнем году в мероприятии приняли участие сами представители администрации Лазаревского района, а именно заместитель главы администрации Геннадий Нефедов, выступивший на митинге и осудивший, как факт Геноцида армян в Турции, так и не желание современной Турции признать эту позорную страницу своей истории", - сказал заместитель председателя Лазаревского отделения САР Артур Геворкян в интервью Информационному Центру газеты армян России "Еркрамас".

В КРАСНОДАРЕ УСТАНОВЯТ ПАМЯТНИК ЩЕРБИНЕ

К осени 2011г. в центре Краснодара будет установлен памятник известному кубанскому историку и общественно-политическому деятелю Федору Щербине. Оказавшийся в эмиграции, историк и этнограф, автор первого крупного научного труда об истории Кубанского казачьего войска, Ф. Щербина умер и был похоронен в 1936 году в Праге. Осенью 2008 года его останки доставили в Краснодар и перезахоронили на территории городского Свято-Троицкого собора. Как сообщили в информационном центре газеты армян России "Еркрамас", одним из основополагающих трудов Ф. Щербины стала книга "История Армавира и черкессогаев", изданная в 1916 году. История черкессогаев (черкесских, или горских, армян) начала интересоваться исследователей еще в середине XIX в. С тех пор появился целый ряд работ, посвященных истории черкессогаев и основанному ими в 1837-1839 г. Армавиру. В основе многих научных исследований лежит известный труд Ф.Щербины, наиболее полно и ярко отразивший взгляды, настроения и саму психологию армавирических армян начала XX века. В настоящее время над проектом памятника Щербине работает скульптор Алан Карнаев. Памятник планируется установить в центре города в сквере на пересечении улиц Мира и Рашиповской, для чего будет проведено соответствующее благоустройство территории.

МУСУЛЬМАНКА ГАЯНЭ, ВЛЮБЛЯЕТСЯ В ГРУЗИНА...

25 и 27 февраля 2011г. в оперном театре чешского города Усти-над-Лабем был представлен знаменитый балет Арама Хачатуряна "Гаяне". Однако главная героиня этого балета, Гаяне, более не является воплощением армянки-здесь она мусульманская женщина, которая влюбляется в пленного солдата-кавказца, в данном случае в грузина, освобождает его и бежит с ним в грузинское село, преследуемая не только своим женихом Рустамбеком, но и сельским муллой. Как сообщает Информационный Центр газеты армян России "Еркрамас" со ссылкой на издающийся в Праге журнал "Орер", история несчастной любви заканчивается кровопролитием. Режиссер и автор либретто Владимир Нечас не желает проводить параллели с представителями каких-либо конкретных национальностей и уверяет, что в героях балета можно видеть участников грузино-абхазского, грузино-осетинского или других конфликтов. Исполняющие роль Гаяне танцовщица, русская Маргарита

Плешкова и чешка Михаела Прохазкова, и мулла-русский танцор Владимир Гончаров заверили, что в представленном балете много может не нравиться и им, но они живут гениальной музыкой Хачатуряна и рады, что эта чудесная музыка льется в стенах театра. Потрясает в этом балете "Гаяне" еще и то, что сюиту "Танец с саблями" танцуют одетые в чадру девушки, вместо сабель держащие в руках автоматы Калашникова. Главный балетмейстер и режиссер оперного театра Владимир Нечас при написании нового либретто для балета за основу взял известную поэму Пушкина "Кавказский пленник", которую адаптировал к нашему времени.

ТРАГЕДИЯ БАТУМСКИХ АРМЯН: ПРОСТО "РЕЗНЯ" ИЛИ ПРЕДВЕСТИК АРМЯНСКОГО ГЕНОЦИДА?

Давид Мартиросян
кандидат исторических наук, Москва

(Начало в N78-79)

В окончательном виде к 1884 году из 105,5 тыс. жителей области грузин-мусульман насчитывалось 47,5 тыс. человек обоего пола (45 тыс. аджарцев и около 2 тыс. лазов), этнических турок (османлисов) - около 34 тыс., армян (католиков и армяно-григориан) - около 9,5 тыс., русских - около 6 тыс., греков - менее 4 тыс. и т. д.⁽¹⁰⁾ Как самостоятельная административно-территориальная единица область просуществовала около четырех лет и 12 (24) июня 1883 года постановлением Государственного совета Российской империи включена в состав Кутаисской губернии. Существовавшее областное управление было упразднено, а вместо прежних трёх округов образованы два новых - Батумский и Артвинский, которые и вошли в состав Кутаисской губернии⁽¹¹⁾.

К этому времени основные этнические группы населения территориально расселялись следующим образом:

1. Грузины-мусульмане (ад-

жарцы и лазы) занимали весь Батумский округ и высокогорные ущелья Артвинского округа.

2. Остальная территория Артвинского округа, то есть "собственно Шавшет, весь Арданучский участок и южная часть Артвинского, населена турками. Кроме того, они же населяют Гонию, некоторые прибрежные селения Кинтришского участка и отчасти г. Батум, где их считается почти 3 т. душ"⁽¹²⁾.

3. Немногочисленное сельское армянское население, проживало преимущественно в южной части области. "В Шавшете армяне населяют сс. Цыхкиур и Окробакет и два посёлка селений Самджеля и Маманелиса, которые называют "рабатами"; в Арданучском участке - местечко Ардануч, с. Танзот и с. Эни-рабат; в Кинтришском участке они встречаются только в немногих селениях, где ведут торговлю"⁽¹³⁾.

Кроме того, армяне составляли 4/5 населения г. Артвин и 1/10 населения г. Батум, где армянскую колонию сформировал главным образом "пришлый" элемент, переселившийся туда уже после присоединения к России⁽¹⁴⁾.

Со временем вывелись различия рода неудобства присое-

динения вышеуказанных округов к Кутаисской губернии. Вместо предполагавшейся экономии средств на управленческих мероприятиях казна стала нести дополнительные траты, превосходившие прежние расходы. Поэтому, согласно решению Государственного совета от 17(30) марта 1903 года с 1(13) июня того же года Батумский и Артвинский округа были выделены из состава Кутаисской губернии, вновь образовав Батумскую область. Административным центром вполне естественно стал Батум (Батуми), как и вся область перешедший под управление военного губернатора⁽¹⁵⁾.

К началу Первой мировой войны, согласно данным уже упоминавшегося "Энциклопедического словаря Русского библиографического института Гранат", население округов Батумской области по национальному составу распределялось следующим образом:

1. Батумский округ - "...преобладают грузины, составляющие 63,9%; остальное население состоит главным образом из русских (10,1%), армян (8,1%), греков (5,3%) и турок (3,6 %)"⁽¹⁶⁾. Все население округа оценивалось в 96,5 тыс. человек (по

данным на 1908 год).

2. Артвинский округ - "преобладают турки - 73,9%, армян - 14%, грузин - 9,8 %, русских - всего 2%"⁽¹⁷⁾. Численность населения округа - 62,8 тыс. человек.

Турецко-аджарский мятеж

После вышеупомянутого рейда германо-турецкого флота царская Россия немедленно расторгла дипломатические отношения с Османской империей, а 20 октября (2 ноября) 1914 года последовал манифест императора Николая II о войне с Турцией⁽¹⁸⁾.

Несмотря на столь стремительное развитие событий, неожиданностью для командования Кавказского военного округа они не стали. Мобилизация и сосредоточение войск вдоль русско-турецкой границы были проведены заблаговременно. Более того, узнав об обстреле черноморских портов и получив соответствующее разрешение, кавказский наместник генерал-адъютант, генерал от кавалерии И.И. Воронцов-Дашков⁽¹⁹⁾, отдал 18 (31 октября) 1914 года приказ о переходе государственной границы и наступлении в глубь турецкой территории⁽²⁰⁾.

Так выглядела ситуация применительно к Кавказской армии в целом. Относительно же Батумской области ситуация развивалась иначе. Во-первых, Михайловская крепость⁽²¹⁾ была объявлена на военном положении ещё 13 (26) июля 1914 года, то есть до начала войны с Турцией⁽²²⁾. В пределах крепостного района оказались город Батум (Батуми) и следующие сельские общины Батумского округа:

1) Гонийского участка - община Гонийское и Эргинское; 2) Кинтришского участка - община Ахалшенское, Соук-Суйское, Коронис-Цхальское, Махиджаурское, Орта-Батумское и Дид-Джамское⁽²³⁾.

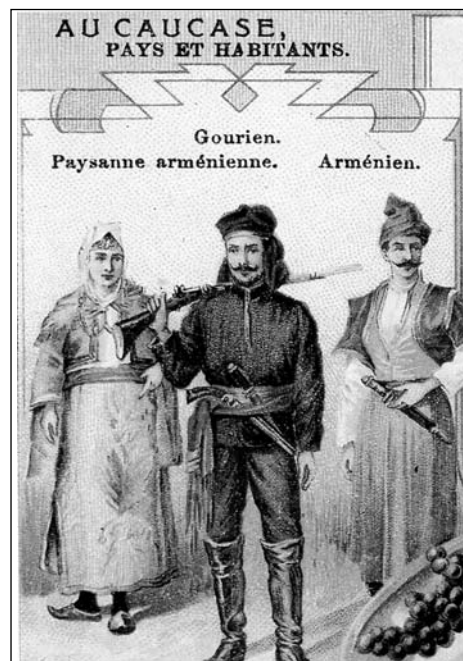
Во-вторых, существовал особый (местный) план действий, основанный на специфике района. Суть этого плана отражена в документе под названием "Инструкция начальнику Чорохского отряда на случай войны с Турцией". Вариант инструкции, датированный 1906 годом и не подвергавшийся существенным коррективам вплоть до начала Первой мировой войны, содержал следующую информацию: "Страна эта, ни по физическим своим свойствам, ни по стратегическому

значению, по всей вероятности, не делается театром серьёзных военных операций. Отсутствие в ней важных пунктов, овладение которыми принесло бы нашему противнику существенные выгоды, дислокация сил его, бедность в путях сообщения, дикий характер природы, и наконец, отсутствие хороших путей на турецкой территории, ведущих в долину Чороха и к гор. Арданучу, делают маловероятным наступление более или менее значительных сил турок в наши пределы в этом месте границы. Но можно с уверенностью сказать, что они не преминут воспользоваться расположением к себе мусульманского населения округов Батумского и Артвинского и постараются поднять его против нас, чтобы причинить нам затруднения на этом второстепенном театре военных действий и тем самым отвлесть хотя бы часть сил с главного - Карского театра или оказать содействие противнику, оперирующему против Михайловской крепости..."⁽²⁴⁾.

Как следует из вышеприведённой предвоенной информации, командование Кавказского военного округа, считало данный район второстепенным и предполагало ограничиться формированием и сосредоточением на территории Батумской области одного Чорохского отряда. Основной обязанностью его начальника являлись противодействие возможному наступлению (мятежу) мусульманского населения области и поддержка гарнизона Михайловской крепости. Максимум, чего опасалось русское командование в случае ухудшения обстановки, это необходимость дополнительного усиления Чорохского отряда за счёт войск главного (карского) направления.

Вместе с тем военный губернатор области генерал-майор Б. С. Романько-Романовский, по долгу службу лучше разбиравшийся в специфике местных реалий, подготовил и отправил 31 июля (13 августа) 1914 года кавказскому наместнику И.И. Воронцову-Дашкову свой план действий на случай войны с Турцией. Выразив уверенность в лояльности мусульманского населения, он вместе с тем отметил: "Вышеказанное, тем не менее, не даёт ещё основания считать, что всё

будет также продолжаться и далее и поэтому я обязываюсь представить Вашему Сиятельству на благоусмотрение нижеследующие ходатайства и соображения мои в целях обеспечения спокойствия среди мусульманского населения области и обеспечения христианского населения на случай осложнений с Турцией:

1) Об указании Чорохскому отряду, если бы он получил распоряжение отойти к Батуму, прикрыть отъезд и отход христианского населения области, составляющего в массе своей армян и обеспечения этому населению возможности пройти через крепостной район, найдя в таком убежище, или пройти далее вглубь ибо другого пути у этого населения может и не оказаться в случае если вся область будет охвачена волнением мусульманского населения..."⁽²⁵⁾.

Подобная постановка вопроса была вызвана тем, что основу Чорохского отряда должен был составить 1-й Кубанский пластунский батальон, местом постоянной дислокации которого в мирное время являлся г. Артвин. Этот административный и экономический центр одноимённого округа имел особый для данного региона национально-религиозный состав. Более 80

% его жителей, составляли армяне (6442 человека), исповедовавшие в большинстве своём католицизм⁽²⁶⁾. В связи с этим, рекомендации военного губернатора полностью отражали возможную перспективу, при которой, в случае отступления пластунов⁽²⁷⁾, г. Артвин и армянские сёла Артвинского округа оказывались бы брошенными на произвол судьбы со всеми вытекающими отсюда для них последствиями. Как ни печально, но генерал-майор Романько-Романовский оказался пророческим, так как дальнейшие события подтвердили всю обоснованность его предположений.

С началом военных действий малочисленный Чорохский отряд⁽²⁸⁾ под руководством полковника Г.Н. Расторгуева (командир 1-го Кубанского пластунского батальона), столкнувшись с активными действиями турецких частей (пограничники и жандармы) и как и ожидалось восстанием местного мусульманского населения, не нашёл в себе сил что-либо им противопоставить. С согласия коменданта Михайловской крепости генерал-майора А.Я. Ельшина, полковник Г. Н. Расторгуев приказал 5(18) ноября 1914 года оставить г. Артвин и отступить в сторону Батума (Батуми).

По поводу этих событий начальник Михайловской крепостной жандармской команды подполковник Н. Мартынов в своём докладе от 15 (28) декабря 1914 года на имя помощника кавказского наместника по гражданской части Н.Л. Петерсона написал: "Жители, узнав о поспешном отходе войск, оставили в свою очередь город и с 3-х часов ночи, кто, в чём был - все бежали без оглядки в Батум, боясь резни. Беженцы двигались пешком, в линейках, фургонах. Из Батума навстречу выехали фаэтоны, повозки и набивали их женщинами и детьми. Многие женщины падали, беременные рожали на шоссе под проливным дождём и тут же умирали..."⁽²⁹⁾. Фактически к середине ноября 1914 года под контроль мятежников и содействовавших им турецких пограничников и жандармов перешла вся Батумская область, за исключением Михайловской крепости (крепостного района) и Верхне-Аджарского участка Батумского округа.

(Продолжение следует)

10) См.: Лисовский В.Я. Чорохский край... С. 51.

11) См.: Обзор Батумской области за 1910 год. Батум, 1912. С. 1.

12) См.: Лисовский В. Я. Указ. соч. С. 53.

13) Там же.

14) Там же.

15) См.: Обзор Батумской области... С. 2.

16) Энциклопедический словарь Русского библиографического института. Т. 5. С. 99.

17) Там же. Т. 3. С. 572.

18) См.: Масловский Е.В. Мировая война на Кавказском фронте... С. 20-21.

19) Воронцов-Дашков Илларион Иванович (1837-1916)-граф, генерал-адъютант, генерал от кавалерии. Участник Русско-турецкой войны 1877-1878гг. В 1881-1897гг. - министр императорского двора и уделов. В 1905-1915гг. - наместник царя на Кавказе и командующий Кавказским военным округом. В годы Первой мировой войны командующий Кавказской армией. После ухода в отставку (1915) со всех военных постов и до смерти оставался членом Государственного совета.

20) Российский государственный военно-исторический архив (далее РГВИА). Ф. 2100. Оп.1. Д. 713. Л. 3.

21) После присоединения Батумской области к Российской империи начались работы по созданию в районе Батума и его окрестностей долговременных укреплений. К 1887г. укрепления образовали пограничную приморскую крепость, названную Михайловской. Общее управление крепостью осуществлял комендант. По отношению к расположенным в пределах крепости (крепостного района) войскам он исполнял обязанности начальника гарнизона.

22) Это было связано с мобилизационными мероприятиями применительно к европейскому театру военных действий, так как не о какой войне с Османской империей на тот момент не было и речи.

23) РГВИА. Ф. 2100. Оп.1. Д.727. Л. 32.

24) Там же. Л.236-237.

25) Там же. Л. 156-156об.

26) См.: Веру И.А. Батум и его окрестности... С. 104.

27) Пластуны (т. е. лежащие пластом) - личный состав пеших команд и частей Кубанского, Донского и Терского казачьих войск.

28) 4 пешие сотни 1-го Кубанского пластунского батальона, 1 конная и 3 пешие сотни пограничников. Общая численность не более 1,5 тыс. человек.

29) РГВИА. Ф. 13138. Оп.1. Д.54. Л. 2об.

Память жертв Геноцида армян почтили в городе Кропоткин Краснодарского края

С 2002 года в городе Кропоткине действует местное отделение "Союза армян России" и все эти годы 24 апреля в городском Парке Победы у вечного огня проводился митинг памяти жертв Геноцида армян в Турции. Ни одно мероприятие, проводимое местным отделением САР, никогда не собирало такое количество армян всех возрастов как в этот день. Не стал исключением и 2011 год.

24 апреля в 15.00, несмотря на совпадение в этом году Дня памяти жертв Геноцида с общехристианским праздником - Пасхой, на площади в Парке 30-летия Победы собралось более трехсот человек для проведения памятного митинга. Как всегда, вместе с армянами на митинг пришли представители администрации Кавказского района Краснодарского края и города Кропоткина, представители казачества, общества Ветеранов Великой Отечественной войны и труда, ветеранов войны в Афганистане, члены партии "Единая Россия".

Перед началом митинга заиграл дудук, созывая горожан и сельчан Кавказского района на место проведения митинга. Армянская мелодия исполнялась нашим лучшим музыкантом Самвелом Еприкяном, подхватившим эстафету от своего отца, ко-

торый играл на дудуке при проведении первых митингов в Кропоткине. Звук дудука звучал в течение всего митинга, сопро-

вождая речи выступающих.

Среди выступивших на митинге необходимо отметить председателя местного отделения САР Ашика Полояна, председателя Совета прихожан строящейся в Кавказском районе Армянской Апостольской Церкви Романа Манасян, начальника управления образования Кавказского района Седы Демченко, приехавшего из Москвы генерала юстиции, старшего следователя по особо важным делам при председателе следственного комитета России Петроса Гарибяна, председателя Общества Ветеранов Великой Отечественной войны и труда Бориса Мирского. От имени Молодежного Совета местного отделения САР выступила Нвард Саркисян. Ученицы школы №7 Кавказского района Ася Топалян и Эмилия Зандарян прочитали стихи о тех страшных днях истории армянского народа. Митинг по традиции завершился минутой молчания в память о жертвах геноцида и возложением венков и цветов к вечному огню.

Отметим, что проведенное мероприятие удостоилось внимания местных СМИ и уже 25 апреля сюжет о проведении митинга был показан на местном телевидении, транслирующем свои передачи на три района Краснодарского края - Кавказский, Гулькевичский и Тбилисский.

ОСУЖДЕНЫ ВАНДАЛЫ

В Краснодарском крае осуждены вандалы, устроившие 1 сентября 2009 года погром на кладбище станицы Васюринской Динского района. Двое взрослых мужчин и двое подростков тогда осквернили нацистской символикой около десяти надгробных памятников на захоронениях армян, а также оставили записки, оскорбляющие национальное достоинство представителей армянской национальности. Один из злоумышленников приговорен к 2 годам колонии-поселения. Остальные - к 1,5 годам лишения свободы условно с испытательным сроком в 1 год.

Как сообщает Информационный Центр газеты армян России "Еркрамас", первоначально, еще 30 августа 2009 года, были повалены и помечены свастикой надгробья родителей одного из руководителей регионального отделения Союза Армян России по Краснодарскому краю. В отделении милиции этот факт был зафиксирован, однако по просьбе местного милиционерского руководства факт вандализма решили огласке не предавать. Однако, через пару дней все повторилось в большем масштабе.

ԵՓՐԵՍ ԶՎԱՐՈՅԱԼ

Մեծ եղբունի այս հուզիչ պատմությունը վավերագրել է Եփրեմ Լևոնի Զարթոյանը: Նա ծնվել է 1930թ. Արևիկայում՝ Գանթախում: 1950թ. ավարտել է Ծերել-դայի մանկավարժական ուսումնարանը, 1956-ին՝ Երևանի պետական պատմական-հրատարակչական ֆակուլտետը: Տնօրեն է աշխատել հասարակական հասցիների կառուցման և Մուխոմարիի հայկ. ութամյա դպրոցներում: 1962-1990թթ. ընկնել է աշխատել Գագարայի ներքին գործերի վարչությունում, եղել է փոխգնդապետ: Աստված է 2007թ. Գանթախում (Ցանդրիպ):
Զանակ Գալստյանը ծնվել է 1885թ.: Քրիստոսյան գոմարում էր Օրդուի գավառում, ուներ 110 տուն հայ բնակիչ, եկեղեցի (1849թ.) և դպրոց (1905թ.): Զանակ տառից Զանգեզուրի բարբառով գրառված հուշակարգում էր ջարդարանը փոխադրել է գրական հայերենի, որպեսզի հասկանալի լինի լայն շրջանակների ընթերցողներին:

Ս. ՎԱՐՈՅԱՆ

1963 թվականն էր: Զանգեզուրի օր էր: Տան հովին մտած գիրք էր կարդում: Այն Մեծ եղբունի մասին էր, որտեղ ասվում էր, թե ինչպես 1915թ. թուրքերը գրեթե 2 միլիոն հայերի զազանաբար կտորեցին: 300 հազարի հասնող աքսորյալների քարավանից հազվի 400 ջահել կանանց ու աղջիկների բախտ վիճակվեց հասնել Սեբ-Զորի անապատները: Մնացածների դիակները փռվեցին հայրենի հողի վրա: Իսկ շատերին թուրքերը կենդանի կենդանի վառեցին կամ գետերը լցրին, խեղդեցին:

Մինչ այդ Եղբունի մասին գիրք էի կարդացել: Երևի դա էր պատճառը, որ գիրքն ինձ վրա շատ ազդեց: Կարդում էի ու մտածում. մի՞թե մարդը կարող է այդպիսի սոսոր զազան լինել ու այդպես վարվել թեկուզ թշնամու հետ, ինչպես թուրքերը վարվեցին հայերի հետ:

Այնքան էի տարված գրքով, որ չէի նկատել, թե ինչպես էր Ձանակ տառիկն եկել ու կանգնել իմ կողքին: Երբ ականջիս մի ձայն հասավ, գլուխս բարձրացրի, որ պարզեմ, թե ինչ է:

- Բարև եմ ասում,- ասաց Զանակ տառիկն, ըստ իր սովորության ժպտալով: Բայց նրա ժպիտը խոսելիս կիսածիծաղի էր վերածվում:

- Բարև, բարև, Զանակ տառիկ,- ասացի,- կներե՞ք ինձ: Ես էլ ասի՜ ի՞նչ ձայն էր, որ լսեցի:

- Եղ ի՞նչ ես կարդում,- հարցրեց նա նույնպիսի կիսածիծաղ ժպիտով,- տեսնում եմ՝ շատ ես տարված:

- Ե՛, Զանակ տառիկ, շատ: Մեծ եղբունի մասին է: Երևի լսած կլինես, որ 300 հազարի հասնող աքսորյալներից հազվի 400 կանանց բախտ վիճակվեց կենդանու մնալ ու հասնել Սեբ-Զորի անապատները: Հիմա ուզում եմ իմանալ թե ինչ եղավ նրանց:

- Նրանցից մեկին էլ Աստված քեզ մոտ է ուղարկել,- ասաց Զանակ տառիկն:

- Զիտե՛ս, Զանակ տառիկ, Աստված ո՞ւմ է ինձ մոտ ուղարկել,- հարցրի ես:

- Նրանցից մեկն էլ ես եմ,- կրկնեց նա:

- Զանակ՞ եք անում, Զանակ տառիկ, գիտե՞ք ինչ է Սեբ-Զորը, լսել ե՞ք Սեբ-Զորի անունը:

- Ա՛խ,- ասաց,- ամեն բան Սեբ-Զորն էլ, Մոսուլն էլ, Երկուսն էլ: Ոչ թե լսել եմ, այլ տեսել եմ: Ոչ թե տեսել եմ, այլ եղել եմ այնտեղ:

Ինձ զարմանքը պատեց:

- Զանակ տառիկ, չեմ հասկանում, իրո՞ք եղել եք Սեբ-Զորում: Ինչո՞ւ մի՞նչևս իմա լուռ եմ, ոչ ինչ չէիք ասում այդ մասին:

- Եկա, որ ասեմ,- ասաց Զանակ տառիկն ու խորասուզվեց մտքերի մեջ: Ասես ամպերը կիտվեցին տարիներից մաշված նրա կնճռու դեմքին: Դեմքը փոխվեց, աչքերում արցունքի կաթիլներ երևացին:

Շատերից էի լսել, թե ինչպես էին նրանք փրկվել Մեծ եղբունից, բայց Զանակ տառիկի մասին ոչինչ չէի լսել: Նա հազար անգամ էր ինձ տեսել, հազար անգամ կարող էր ինձ պատմել այդ մասին: Բայց լուռ էր: Աստված գիտե՛, թե ինչու էր լուռ:

Այստեղ կրկին մտքերի մեջ ընկա, թե սա ինչ զուգահեյություն էր: Ես ինչպես պատահեց, որ միշտ լուռ Զանակ տառիկն ջարդի մասին եկավ ինձ պատմելու այն ժամանակ, երբ կարդում էի այդ մասին: Այն էլ այն պահին, երբ կարդում էի Սեբ-Զորի հասնող տարբախտ աքսորյալների մասին:

Զանակ տառիկն նկատեց, որ ես շատ զարմացա, հարցրեց.

- Ինչո՞ւ մտքերի մեջ ընկներ: Փոխանակ պատասխանելու, ասի՜ մի րոպե, ու վազեցի առո՞ք բերեցի, որ Զանակ տառիկն մտնի: Նա դեռ չմտած՝ հարցրի.

- Զանակ տառիկ, եթե իրոք Սեբ-Զորում եղել եք, չի՞ք պատմի այն մասին, թե ի՞նչ է եղել:

- Հիմա կպատմեմ,- ասաց լացակունամ,- եկել եմ, որ պատմեմ:

Ու լացակունամ էլ սկսեց զրույցը.

- Ի՞նչ պատմեմ, ի՞նչ ասեմ: 42 տարի առաջ, ջարդի ժամանակ կորցրած բախլիկ՝ Սամվել, գտնվեց Քելթրուսում... Ախ, Սամվել, մատաղ լինեմ քո հոգում: Աստծո գործումը մատաղ, որ այդքան բարի եղավ, այդքան ժամանակ պահեց որդուս: Հիմա ուզում եմ՝ մի դուռ բաց անի, որ տեսնեմ նրան:

- Գուցու՛մ, որ օգնես, կարողանամ Սամվելիս տեսնել, եթե դա հնարավոր է:

Այստեղ Զանակ տառիկն խիստ հուզվեց, սկսեց աչքերի արցունքները սրբել: Որպեսզի խոսք բացեմ, ասացի.

- Զանակ տառիկ, ուրեմն դուք աքսորված եք եղել: Զի՞ք պատմի՜ ինչպե՛ս աքսորեցին, ինչպե՛ս կորցրիք Սամվելին:

- Ա՛խ, դա երկար ու ծանր պատմություն է,- սկսեց նա,- հայերի ջարդի մասին, ասում ես, լսել ես ու կարդացել: Էլ ինչ պատմեմ: Ինձ երկու անգամ եմ աքսորել: Երբ սկսվեց Մեծ եղբունը, ապրում էինք Օրդուի գավառակի Քիրեզ դերե գյուղում: Ամուսնուս՝ Չենկետյան Նաչիկին բանակ գորակոչեցին: Տանը մնացի երեք տարեկան Սամվելիս հետ: Կարծեմ հունիս ամսին էր, հայտարարեցին, թե մեզ տանում են Մոսուլ: Պատրաստվելու համար երեք օր ժամանակ տվեցին ու ասեցին, որ ով ինչ ցանկանա, կարող է վերցնել հետը: Միայն ինչ որ կարող է տանել ծեռքով: Ամեն մեկն իր դարդ ու ցավն ուներ: Իսկ ես մտածում էի, թե ինչպես հետս տանի երեք տարեկան երեխային՝ Սամվելիս: Այդքան երկար ճանապարհ երեխան քայլել էր կարող, շալակիս էլ տանել չէի կարող: Իսկ թե ինչ էր սպասում մեզ ճանապարհին, չգիտեի: Հասկացող մարդիկ ինձ խորհուրդ տվեցին նրան մի տեղ թողնել: Ասում էին, որ երեխան չի դիմանա:

Որոշեցի ու երեխային թողեցի մի ծանոթ թուրքի մոտ: Նշանակված օրը մեզ հավաքեցին գյուղի կենտրոնում ու անասունի մահաբշեցին տարան:

Ամենը, ինչ կատարվում էր, հնարավոր չէ պատմել, ու չես էլ պատմի: Շուրջ տիրոջը չէր ճանաչում: Աքսորի հենց սկզբից անտանելի դարձավ շատ երեխա ունեցողների, հիվանդների, հղի կանանց ու ծերերի վիճակը: Մահաց բոլորին մեզանից անջատեցին, ասելով, որ նրանց առանձին կտանեն: Հետո միայն իմացանք, թե ինչ է կատարվել նրանց հետ: Նրանցից ոչ մեկը կենդանի չմնաց: Ծանապարհին ծեռք, զազանությունը, շնությունը, սպանությունը մեր մշտական ուղեկցիները դարձան:

Ա՛խ, խեղճ աքսորյալներ: Ոչ ոք չէր ուզում հեռանալ հարազատ տունտեղից: Շատերին գողով էին տնից դուրս բերում: Ոմանք նույնիսկ տնից դուրս չեկան ու զոհվեցին: Սկզբում սրտունս ցավ կար, որ տունտեղ թողեցի ուրիշին, բայց գնալով տունն էլ մոռացա, տեղն էլ: Միակ հարցը, որ կար, ողջ մնալն էր:

Սկզբում, եթե ետ մնացողին անասունի մահ գանահարում էին, ստիպում, որ հասնեն մյուսներին, ապա հետո այդպես չէր. սպանում էին:

Գնում էինք օրերով, առավոտից իրիկուն, արևին ու կրակ-շոգին: Քնում էինք բացօթյա: Շատերն արևահար եղան, հիվանդացան: Ծանապարհի պաշարներս վերջացան, իսկ ճանապարհը՝ ոչ: Մնացինք սոված, ծարավ: Ծանապարհին մեզ միացանք էին այլևայլ գյուղերից աքսորվածներին: Կին, երեխա, տղամարդ ընդունում էին միասին: Ձուգարանի կարիքի դեպքում պետք էր թույլատվություն խնդրել: Իսկ շատ հաճախ մարդկանցից թաքնվելու տեղ չէր լինում: Այդ դեպքում կանայք շրջապատում, օգնում էին միմյանց: Իսկ տղամարդիկ երեսներն էին թեթև: Իսկ եթե թաքնվելու տեղ չի լինում, թուրքը գալիս էր հետո, որ չփախչես:

Ոչ ամոթ ունեին, ոչ խիղճ: Պառավ կանայք այդ թուրքերին «շուն» էին անվանում ու ասում, որ եթե շունը ամոթ ունենար, շալվար կհագներ ու ամոթը կօձակեր: Անխիղճ Աստված ստեղծեց հայերին ու թուրքերի առաջ ծաղրածանակի առարկա դարձրեց:

Մարդիկ սովից հյուսվեցին, բայց ծարավն ավելի էր տանջում, բան սովը: Ուժասպառ լինողներն ընկնում էին ճանապարհին ու գնում այս աշխարհից: Տեսնողը կասե՛ր՝ դժոխքի քարավանն է գնում: Գնալով թալանը, բռնաբարությունը, արվանդությունը, ծեռքն սպանությունները հաճախակի դարձան:

Մեկ էլ տեսար, չգիտես որտեղից, հայտնվեցին բաշխեցուկներն ու սկսեցին իրենց սև գործը: Մեկը գնում էր, մյուսն էր գալիս: Հոտը մեծ էր, հոշոտում էին՝ որքան կարող էին:

Ամուսնելի դարձավ ջահել, գեղեցիկ աղջիկների ու տղաների վիճակը: Մահաց բռնում տանում, ինչքան ասես չէին անում, կամ սպանում, կամ վիրավոր, սովոր բաց էին թողնում: Իսկ շատ անգամ թուրքերը հարձակվում էին զուտ գյավուր սպանելու համար, որ դրախտ գնան: Հղի կանանց վիճակն ավելի վատ էր: Նրանց օգնող չկար: Վիժելը մահ էր: Թուրքերն այդ կանանց ավելի թշնամաբար էին վերաբերվում, ասելով՝ եղ էր պակաս, որ մեր թշնամու ցեղն ավելացնե՞ր:

գետը զգե՞լ՝ ճշաց ու ինձ փաթափվեց: Վախից դողում էր:

Մարդիկ ծարավից մեռնում էին՝ մայելով կողքից հոսող գետի ջրերին: Ո՛վ կարող էր համարձակվել գետը ջրի գնալ: Սպանում էին տեղնուտեղը:

Երեխայի մահանելուց հետո գնալը ֆիզիկապես թեթևացավ, բայց հոգեպես տկարացա: Սամվելս չլինել, էլ ասլել էլի ուզում: Խեղճն ամբողջ ճանապարհին հաց ու ջուր էր ուզում՝ մայելով կողքից հոսող գետի ջրերին ու շալակիս հացի տոպրակին, որի մեջ հոգապահուստ հացի կտորներ էի պահում:

Մարդիկ օգնում էին իրար: Մեզ էլ դժվար պահերին հացի կտորներ ու ջուր էին տալիս:

Այդ վիճակում մեզ ընդ թուրքերից մեկը կպավ ինձ, թե՛ երեխան թող, ամուսնանանք: Ինչքան էլ որ չէի համաձայնում, հանգիստ չէր տալիս ոչ գիշերը, ոչ ցերեկը: Մեկ էլ տեսար՝ կեսգիշերին կամաչում էր, թե՛ արի ամանները լվա: Կարող էս չգնալ: Փորձիր, եթե ասլել չես ուզում: Խեղճ երեխային արթնացնում էի ու տանում հետս: Թուրքն սպառնում էր Սամվելի կյանքին: Ասում էր, որ եթե չհամաձայնեմ, կսպանի Սամվելին: Իսկ մյուս կողմից առաջարկում էր օգնել ինձ: Իրոք, մի քանի անգամ հաց ու ջուր տվեց, բայց դրանք խաղեր էին Սամվելի գլխին: Ի՞նչ կարող էի անել: Խեղճ երեխան չէր էլ կասկածում, թե ինչ էր սպասում նրան:

Մի տեղ ճանապարհը թեքվեց գետից, հեռացավ դեպի անջրդի, անբնակ վայրերը: Ձրի հարցն ավելի բարդացավ: Մահվան գնդ գետից ջուր գողանալու հիյսն էլ չբացավ: Մարդիկ ասում էին, որ գետի փերը լիքն են դիակներով:

Օրերով ու գիշերներով փոշու ու կեղտի մեջ բացօթյա մնալը, արևին ու շոգին վառվելը անտանելի դարձան: Իսկ մյուս կողմից բաշխեցուկների բռնությունները, սպանություններն ու թալանը չէին դարձրել: Իսկ երբեմն մեզանից ցանկացածին բռնում էին, տանում: Տանում էին հատկապես գեղեցիկ, ջահել կանանց ու աղջիկներին, չնայած նրան, որ մարդիկ այնքան էին հյուսվել, որ այլևս գեղեցկություն էր մնացել:

Գնալով քարավանում տղամարդ չմնաց, նրանք բոլորը զոհվեցին: Մնացին կանայք, երեխաներն ու աղջիկները:

Մի տեղ ճանապարհին հեռվից շատ տներ երևացին: Մարդիկ ասացին, որ դա Դիարբեքի քաղաքն է: Ասացին, որ այնտեղ հայ հացթուխներ շատ կան, եթե հնարավոր լինի այնտեղ գնալ, հայերը մեզ կօգնեն հացով ու ջրով: Բայց ո՞վ կարող էր այդպիսի հերոսություն գործել: Ամենադժվարը խմբից հեռանալն էր: Եթե թուրքերը նկատեին, կսպանեին տեղնուտեղը:

Մի կողմից խորհելուց հետո կանայք որոշեցին երեք երեխա ուղարկել: Ընտրեցին Սամվելին, Միմասյան Արթինի տղային՝ Եղիային, ու էլի մի ուրիշ, մոտ 10-11 տարեկան տղայի: Ես չէի համաձայնվում Սամվելին ուղարկել, որովհետև նա այնքան ամաչկոտ էր, այնքան աչքափակ, որ եթե նրա կանգնեց նրա հետ խոսեր, նա լաց կլիներ: Նրան թուրքերն անմիջապես կբռնեին ու կսպանեին: Բայց երբ ինձ ասացին, «Քո երեխան երեխա է, մերը երեխա չի՞, ինչ է՞», ես կտարվեցի:

Սամվելն առանց այն էլ արևահար էր եղել, հազվի էր քայլում: Իսկ մյուս կողմից թուրքն էր սպառնում նրա կյանքին: Հիշեցի, թե ինչպես շատ երեխաների թուրքերը զգե՞լ՝ ճշաց ու ինձ փաթափվեց: Վախից դողում էր:

43 ՏԱՐԻ ԱՆՑ

Մարդիկ ծարավից մեռնում էին՝ մայելով կողքից հոսող գետի ջրերին: Ո՛վ կարող էր համարձակվել գետը ջրի գնալ: Սպանում էին տեղնուտեղը:

Երեխայի մահանելուց հետո գնալը ֆիզիկապես թեթևացավ, բայց հոգեպես տկարացա: Սամվելս չլինել, էլ ասլել էլի ուզում: Խեղճն ամբողջ ճանապարհին հաց ու ջուր էր ուզում՝ մայելով կողքից հոսող գետի ջրերին ու շալակիս հացի տոպրակին, որի մեջ հոգապահուստ հացի կտորներ էի պահում:

Մարդիկ օգնում էին իրար: Մեզ էլ դժվար պահերին հացի կտորներ ու ջուր էին տալիս:

Այդ վիճակում մեզ ընդ թուրքերից մեկը կպավ ինձ, թե՛ երեխան թող, ամուսնանանք: Ինչքան էլ որ չէի համաձայնում, հանգիստ չէր տալիս ոչ գիշերը, ոչ ցերեկը: Մեկ էլ տեսար՝ կեսգիշերին կամաչում էր, թե՛ արի ամանները լվա: Կարող էս չգնալ: Փորձիր, եթե ասլել չես ուզում: Խեղճ երեխային արթնացնում էի ու տանում հետս: Թուրքն սպառնում էր Սամվելի կյանքին: Ասում էր, որ եթե չհամաձայնեմ, կսպանի Սամվելին: Իսկ մյուս կողմից առաջարկում էր օգնել ինձ: Իրոք, մի քանի անգամ հաց ու ջուր տվեց, բայց դրանք խաղեր էին Սամվելի գլխին: Ի՞նչ կարող էի անել: Խեղճ երեխան չէր էլ կասկածում, թե ինչ էր սպասում նրան:

Մի տեղ ճանապարհը թեքվեց գետից, հեռացավ դեպի անջրդի, անբնակ վայրերը: Ձրի հարցն ավելի բարդացավ: Մահվան գնդ գետից ջուր գողանալու հիյսն էլ չբացավ: Մարդիկ ասում էին, որ գետի փերը լիքն են դիակներով:

Օրերով ու գիշերներով փոշու ու կեղտի մեջ բացօթյա մնալը, արևին ու շոգին վառվելը անտանելի դարձան: Իսկ մյուս կողմից բաշխեցուկների բռնությունները, սպանություններն ու թալանը չէին դարձրել: Իսկ երբեմն մեզանից ցանկացածին բռնում էին, տանում: Տանում էին հատկապես գեղեցիկ, ջահել կանանց ու աղջիկներին, չնայած նրան, որ մարդիկ այնքան էին հյուսվել, որ այլևս գեղեցկություն էր մնացել:

Գնալով քարավանում տղամարդ չմնաց, նրանք բոլորը զոհվեցին: Մնացին կանայք, երեխաներն ու աղջիկները:

Մի տեղ ճանապարհին հեռվից շատ տներ երևացին: Մարդիկ ասացին, որ դա Դիարբեքի քաղաքն է: Ասացին, որ այնտեղ հայ հացթուխներ շատ կան, եթե հնարավոր լինի այնտեղ գնալ, հայերը մեզ կօգնեն հացով ու ջրով: Բայց ո՞վ կարող էր այդպիսի հերոսություն գործել: Ամենադժվարը խմբից հեռանալն էր: Եթե թուրքերը նկատեին, կսպանեին տեղնուտեղը:

Մի կողմից խորհելուց հետո կանայք որոշեցին երեք երեխա ուղարկել: Ընտրեցին Սամվելին, Միմասյան Արթինի տղային՝ Եղիային, ու էլի մի ուրիշ, մոտ 10-11 տարեկան տղայի: Ես չէի համաձայնվում Սամվելին ուղարկել, որովհետև նա այնքան ամաչկոտ էր, այնքան աչքափակ, որ եթե նրա կանգնեց նրա հետ խոսեր, նա լաց կլիներ: Նրան թուրքերն անմիջապես կբռնեին ու կսպանեին: Բայց երբ ինձ ասացին, «Քո երեխան երեխա է, մերը երեխա չի՞, ինչ է՞», ես կտարվեցի:

Սամվելն առանց այն էլ արևահար էր եղել, հազվի էր քայլում: Իսկ մյուս կողմից թուրքն էր սպառնում նրա կյանքին: Հիշեցի, թե ինչպես շատ երեխաների թուրքերը զգե՞լ՝ ճշաց ու ինձ փաթափվեց: Վախից դողում էր:

Գնալով աքսորյալներն այնքան հյուսվեցին, թուլացան, որ ուրվականներ դարձան: Մարդիկ էլ ուժ չունեին դիմադրելու թուրքերին, ուստի չէին էլ փորձում դիմադրել: Միայն ջահել աղջիկներն ու տղաները, գիտեցավ, որ դիմադրելը մահ է, դիմադրում էին ու զոհվում: Այդպես շատ քչերս հասանք Մոսուլ: Այնտեղ մեզ ազատ արձակեցին, ասեցին, որ գնանք ծառայեցինք մուսուլմաններին ու ապրե՞ք: Բայց ի՞նչ ապրել. պետք էր գոյություն պահպանել, որը հեշտ չէր: Շատերին դա չհաջողվեց: Ով պատահեց, վերցնում էր տանում մեզ, աշխատացնում մի փոքր հացի տեղ: Ինչ գործ ասես չէինք անում: Մի տարի հետո մի թուրք տարավ ինձ Աղանայի կողմերը : Իսկ հետո տարան Սեբ-Զորի կողմերը: Երեք տարի հետո մեզ ազատություն տվեցին: Վերադարձա տուն, բայց մեր տներում թուրքերն էին մտնում: Գնացի թուրքի մտնից վերցրի Սամվելին: Ամուսնուս բանակից փախել, թաքնվել էր անտառում: Եկավ ինձ գտավ: Երեք տարի ազատ ապրեցինք Օրդուում, մի աքսորված հայի տանը, որտեղ ոչ ոք չէր ապրում: Տանտիրոջն ընտանիքով աքսորել էին: Երկի նրանցից ոչ ոք կենդանի չէր մնացել: Նման ազատ տներ շատ կային: Այդ ազատ ապրած տարիներին մի երեխա էլ ունեցանք: Կարծեմ 1921 թվականն էր, մի գիշեր եկան ամուսնուս բռնեցին ու տարան: Այլևս նրան չտեսա: Մեզ կրկին աքսորեցին: Այս անգամ Սամվելս 8 տարեկան էր, արդեն կարգին կարող էր քայլել: Իսկ կրծքի երեխային հնարավոր չէր զոհվել մեկի մոտ թողնել:

Վերցրի կրծքի երեխային, բռնեցի Սամվելի ձեռքից ու ճանապարհի պաշարս շալակած ճանապարհի ընկա: Գիտեի, թե ի՞նչ է սպասում մեզ, բայց ինչ կարող էի անել: Հազվի 3 օրվա պաշար ունեի: Կրկին ամենուրեք հայերի լաց ու կոծ էր: Կրկին, երբ բաղաձից հեռացանք, քայլել դժվարացողներին մեզանից անջատեցին ու ասացին, որ նրանց սայլով կտանեն: Բայց ես գիտեի, թե ինչ է սպասում նրանց:

Գնում էի ծծկեր երեխան կրծքիս, Սամվելի ձեռքը բռնած: Վախեցում էի Սամվելին կորցնել: Կորցնելը հեշտ էր շատ, գտնելը՝ դժվար: Կորածը կորած էր:

Էլի նույն գազանություններն էին, նույն թալանը, բռնաբարություններն ու սպանությունները, բայց ոչ այնքան մեծ չափով, որքան առաջին անգամ: Որովհետև հոտն այս անգամ այնքան մեծ չէր, որքան առաջին անգամ: Կրկին մարդիկ սովից ու ծարավից հյուսվեցին: Կրկին նրանց կաշին ու ուսկորը մնաց: Շատերն ուժասպառ ընկան ճանապարհին ու գնացին այս աշխարհից: Ես ի վիճակի չէի կերակրել կրծքի երեխայիս, Սամվելս արևահար էր եղել, հազվի էր քայլում: Կրծքի երեխան օրերով սովատանջ լաց էր լինում ու ինձ փաթափվում, բայց ես նրա համար ուտելու ոչինչ չունեի: Խեղճ երեխան ինձ ու քսորի գոհն է դառնալու: Երեխան կրծքիս լաց եղավ, լաց եղավ ու ձայնը հավիտյան կորեց՝ մահացավ: Սիրտս պոկվեց տեղից: Լաց էի լինում ու գնում՝ գրկն ու մահացած, փայտացած երեխային, թաքցնելով նրա մահը մարդկանցից: Միևնույն ժամանակ աշխատում էի լացս թաքցնել Սամվելից: Խեղճ երեխան աչքերիս արցունքները տեսնելիս ինքն էլ լաց էր լինում:

Որոշ ժամանակ անց թուրքերն իմացան, որ երեխան մահացել է, վերցրին երեխային ձեռքիցս ու կողքից հոսող գետը զգեցին: Խեղճ Սամվելս երբ ու տեսավ երեխային

քերը տարան, ինչ շնութուններ արին, սպասեցին կամ վիրավոր ու տկար բաց թողեցին: Իսկ ոմանց ծնողների աչքի առաջ մորթեցին: Իսկ մյուս կողմից այնքան էլ հույս չունեի հիվանդ երեխային կենդանի տեղ հասցնել: Այս բոլորը ծանրութեթև անելուց հետո համաձայնեցի Սամվելին ուղարկել: Իսկ երբ Սամվելին հարցրի:

- Կարո՞ղ ես տղաների հետ գնալ այն երևացող քաղաքն ու հաց ու ջուր բերել, երեխան զարմացած նայեց ինձ, թե ի՞նչ եմ ասում: Արդյոք լու՞րջ եմ ասում, թե՞ կատակ եմ անում: Թե ինչպե՞ս կարող է այդպիսի բան անել: Երեխան, անգամ, չպատասխանեց, կպավ ինձ ու կուչ եկավ:

Ես ու մյուս երեխաների մայրերն սկսեցինք Սամվելին համոզել, որ չվախենա, գնա տղաների հետ: Երևում էր՝ մյուս տղաներն աչքաբաց էին, նրանք էլ սկսեցին համոզել Սամվելին: Սամվելը մոլորված մեկ մեկին էր նայում, մեկ՝ մյուսին: Բայց տեսնելով, որ տղաները չեն վախենում, վերջում սիրտ առավ ու ինքն էլ համաձայնվեց և գնաց տղաների հետ՝ մի հարմար տեղ ծլկելով խմբից:

Ճիշտն ասած, խիղճս տանջում էր, որ երեխային իմ ձեռքով թուրքերի ձեռքն ուղարկեցի: Բայց մյուս կողմից մտածում էի, որ գոնե աչքովս չեմ տեսնի նրա սև օրը:

Ըստ պայմանի, երեխաներն այդ օրը երեկոյան ետ պիտի վերադառնային:

Բայց երեկոյան ետ վերադարձավ միայն մեկն առանց հաց ու ջրի: Իսկ Սամվելն ու եղիան չկային: Այդ երեխան ասաց, որ երբ նրանք մտնեցին էին քաղաքին, թուրքերը նկատեցին ու հարձակվեցին նրանց վրա: Նրանք փախան՝ ով ուր կարող էր: Իսկ թե ուր մնացին Սամվելն ու եղիան, չգիտեր: Ի՞նչ կարող էի անել: Ոչինչ: Կարծեցի, որ նրանց սպանեցին, որովհետև Սամվելը երբեք առանց ինձ չէր մնա: Լալիս էի ու գնում: Կանայք ինձ հուսադրում էին, թե երեխան կենդանի կլինի: Բայց զգում էի, որ նրանք էլ ինձ նման հույս չունեին, միայն հուսադրում էին ինձ: Այդպես էլ գնաց, կորավ ու կորավ անմեղ բալիկս:

Պիլեռ-գրեթե լալիս էի ու աղոթում Աստուծուն, որ Աստված իմ հոգին առնի, միայն իր բարի ձեռքը Սամվելիս վրա պահի: Բալիկներիս, ամուսնուս, տունուտեղ կորցրած, մտած դժոխքի քարավանը, մոլորված, լալով գնում էի դեպի անապատները... Քարավանը քանի գնում ցամաքում էր: Էլ մարդու նման չէիմք, մեզ անասունի նման ծեծում էին ու քշում: Գնալով քարայրների թիվն այնքան քչացավ, որ կրկին մնացինք մի խումբ կանայք ու աղջիկներ: Հասանք Մոսկու: Այնտեղ մեզ բաց թողին՝ կրկին բաժանելով փոքր խմբերի: Ես գնացի իմ ծանոթ թուրքի մոտ, ուր եղել էի առաջին անգամ: Ինձ լավ ընդունեցին: Շտառ դարձա: Մի տարի քաղաք եկա մեկին-մյուսի մոտ... Այն, ամեն ինչ չես պատմի: Որքան անտանելի է, երբ դու քոնը չես: Երբ ուրիշն է քո գլխի տերը, թեկուզ երեխա կամ զամառյալ պառավ լինի: Կասի՞ չոքիր, ու կչոքես, եթե ուզում ես կենդանի մնալ:

Մեզ համար ոչ ցուրտ կար, ոչ արև, ոչ շոգ, ոչ գիշեր, ոչ ցերեկ, ոչ թեթև, ոչ ծանր, ոչ էլ հանգիստ: Շատերը չգիմացան այդ ծանր օրերին ու մահացան: Մի տարի հետո մեզ կրկին ազատ արձակեցին: Բայց ո՞ւմ էր պետք այդ ազատությունը: Այդ երկար տարին մի օր աչքերիս արցունքը չի ցամաքել: Կրկին ջարդված սրտով վերադարձա Օրդու, կորցրած բոլոր հարազատներիս, բացի մեծ եղբորիցս՝ Գալստյան Կարապետից, որ ապրում էր Ռուսաստանում:

Օրդու քաղաքում ծանոթներ գտա: Շատերը եղե՞նքի ժամանակ անտաններում քաքված հայ տղամարդիկ էին: Մոտ 80 հոգի գաղտնի նավակ վարձեցին ու նավակով եկանք Ադլեր: Ես գնացի եղբորս՝ Կարապետի մոտ, որ բնակվում էր Գագրայի շրջանի Օտլուղ գյուղում, որ գտնվում էր Պիլեցկոյից վերև: Ամուսնացա Ջանսուզյան Սեդրակի հետ, երեխաներ ունեցա:

Անցավ 42 տարի, ինչ կորցրի Սամվելիս: Մարդ 42 տարի առաջ կորցրածին զգնելու ինչքա՞ն հույս կունենա: Բայց քանի որ Սամվելիս մահն աչքով չէի տեսել, հույսս չէի կորցրում ու չէի դադարում փնտրել: Նա իմ սրտում միշտ կենդանի էր ու միշտ 8 տարեկան: Շատ ու շատ մարդիկ եղե՞նքի ժամանակ կորցրած հարազատներին գտան աշխարհի տարբեր ծայրերում: Ամեն անգամ, երբ լսում էի, թե որևէ մեկը գտել է իր հարազատին, վառված սրտիս մոխիրների տակ թաղված հույսի կայծերը բոցվում էին, ու ավելի եռանդով էի փնտրում: Փնտրում էի աշխարհի տարբեր մասերում: Վերջապես, ինչպես

ասացի, բախտը ժպտաց, Սամվելս գտնվեց Բեյրութում:

Մինչև գտնվելը բոլորն ինձ ասում էին՝ 42 տարի անցնելուց հետո ի՞նչ ես կորցրել, ի՞նչ ես փնտրում: Իմ երեխաներն այդ չէին ասում, բայց նրանց վերաբերմունքն այդ էր ասում: Իսկ ոմանք բացիեաց ասում էին ինձ, թե իբրև ժամանակ եմ վառում: Յետն էլ ավելացնում, թե ի՞նչ արած, մոր սիրտ է, թող փնտրի:

Այդքան ժամանակ անցնելուց հետո ո՞վ էր սպասում այսպիսի բախտի, արևի ու հրաշքի: Երբ Սամվելիս նկարը ստացա, քիչ էր մնում ուրախությունից ու շքեզ, գծվեցին: Ճիշտն ասած, 42 տարի անցնելուց հետո ես էլ այնքան հույս չունեի, որ կգտնեմ Սամվելիս, բայց չփնտրել չէի կարող: Չէի կարծում, թե Աստված այսքան բարի կլինե՞ր, որ էն աշխարհից որդուս կնվիրե՞ր ինձ: Հիմա ուզում եմ տեսնել բալիկիս: Ա՛խ, բալիկս, տեսնելու բախտ կվիճակվի՞ արդյոք, - ասաց ու լաց եղավ:

Ջանակ տատին

Մի քիչ հանգստանալուց հետո Ջանակ տատին ներողություն խնդրեց, որ ինձ անհանգստացրեց, հետո խնդրեց, որ Սամվելին նամակ գրեմ ու օգնեմ, որ գոնե մի րոպե տեսնի նրան, եթե դա հնարավոր է, որպեսզի հանձնվի, որ իրոք կենդանի է: Վազեցի, թուրք ու գրիչ վերցրի, եկա: Հարցրի:

- Սամվելի հասցեն ունե՞ք:

Ասաց, որ ունի, ու ծոցից հանեց մի փոքր կապոց, որտեղ պահում էր Սամվելի հասցեն: Վերցրի Սամվելի հասցեն, ու պատրաստվեցի գրել ու հարցրի:

- Ի՞նչ գրեմ:

Ասաց, որ ինքը կթելադրի, ես կգրեմ: Ասացի՜ լավ:

- Կներես, - ասաց, - որ գրելու ես անգրագետիս թելադրած: Միայն նրա ուշադրություն մի դարձնիր, - ու սկսեց թելադրել:

- Սամվելս, բալիկս, անուշիկս, - ու էլի հուզվեց, աչքերին արցունքի կաթիլներ երևացին: Այդպես էլ լացակունամ սկսեց թելադրել:

- Բալիկս, արդյոք իրո՞ք կենդանի ես, թե՞ չէ: Արդյոք Աստված դամաթ կանի՞ իրար տեսնել, թե՞ չէ: Իրո՞ք այդտեղ ես, թե չէ, յավրիկս... Ինչպե՞ս ես, տղաս... Ա՛խ, շատ ու շատ եմ կարոտել... Արդյոք դո՞ւ էլ մեզ նման արևին ու լուսինին նայում ես, թե՞ չէ: Բալիկս, եթե նայում ես, գոնե լուսնին ու արևին նայելով մի քիչ կարոտս կառնեմ: Եթե քեզ չտեսնեմ էլ, Աստված տա՛՛ դու կենդանի լինես, ողջ ու առողջ լինես, լավ լինես, բալիկս, ուրիշ ոչինչ չեմ ուզում:

Այստեղ մի քիչ հանգստանալուց հետո շարունակեց.

- Բալիկս, որտե՞ղ կորար, որտե՞ղ մնացիր: Աշխարհը վառվում էր, որտե՞ղ գլուխդ պահեցիր կրակից: Ինչպե՞ս կենդանի մնացիր: Քանի՞ տարի Տեր-Ջորի անապատները չափչփեցի: Ի՞նչ գիտեի, որ կենդանի ես, կամ որտեղ ես, որ գայի օգնել: Անուշ բալիկս, քեզ լավ նայիր, քաղցած, ծարավ մի մնա: Անուշ բալիկս, գրում եմ այս նամակն ու վախենում եմ, որ այս բոլորը երագ չլինի: Աստված որ այսքան բարի եղավ, բայց մի դուռ էլ կբանա, ու իրար կտեսնենք: Ա՛խ, տղաս, ինչո՞վ կարող եմ քեզ օգնել: - Ասաց ու սկսեց հեկեկալ, լաց լինել: Դժվարանում էր խոսել: Ես կարծես հանգիստ լսում էի, բայց հանկարծ իմ սիրտն էլ փոթորկվեց: Աշխատում էի ինձ հանգիստ պահել, որ Ջանակ տատին ավելի չհուզեմ: Բայց տեսնելով, որ լացը չի կտրում, որպեսզի նրան այդ վիճակից դուրս բերեմ, հնարավորին չափ հանգիստ տոնով ասացի:

- Նամակը շատ երկար ստացվեց:

Վախենալով, որ վերջացնում եմ գրելը, անմիջապես ուշքի եկավ, իրեն հավաքեց

ու ասաց:

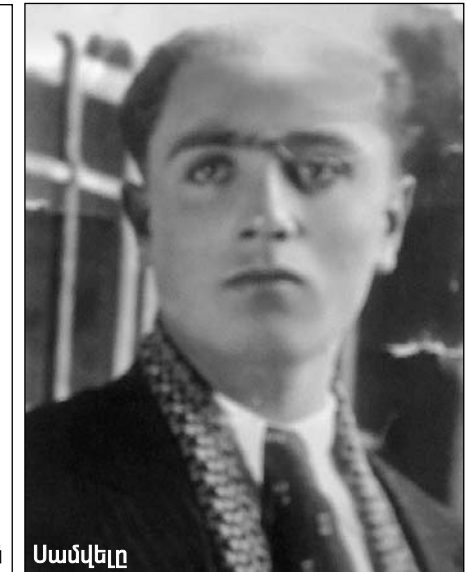
- Չէ՛, չէ՛, գրի՛ր: Տղաս, քո աչքերին, ձեռքերին, մամակ ստող ծայրիդ մատաղ: Բալիկս, կասես՝ ի՞նչ մայր էր, քեզ նման երեխային թողեց դժբախտության մեջ ու հեռացավ: Բայց ես քեզ անտեր չեմ թողել, բալիկս: Այդպես ստացվեց: Դու երևի հիշում ես, թե ինչ էր կատարվում: Ի՞նչ օրի էի ես ու քեզ համար ի՞նչ կարող էի անել, ոչնչով քեզ օգնել չէի կարող: Մեռներ քո մայրը, այդ օրերը չտեսներ:

Այստեղ Ջանակ տատիկի լացն ուժեղացավ: Որպեսզի նրա լացը կտրեմ, ներողություն խնդրեցի ու ասացի.

- Վերջացնենք գրելը:

Մի պահ մա մտքերի մեջ ընկավ, հետո ասաց, որ վերջացնում եմք, բայց կրկին սկսեց թելադրել:

- Բալիկս, շա՞տ սոված - ծարավ մնացիր, թե՞ չէ: Շա՞տ ինձ փնտրեցիր: Ա՛խ, բալիկս, արդյոք քեզ կտեսնե՞մ, թե՞ չէ: Գոնե աչքս թարթելու չափ ժամանակ քեզ տեսնեի ու հանձնվեի, որ կենդանի ես:

Սամվելը

Այսքան ասելուց հետո լռեց: Քիչ հետո ասաց, որ մնացածը ինքս գրեմ: Բայց ի՞նչ գրեի: Քիչ հետո ասացի, որ գրեցի, վերջացրի: Նա լուռ մտքերի մեջ ընկավ: Նկատվում էր, որ գոհ էր: Ուրախության շողերը թափառում էին դեմքին:

Մեկական նամակ էլ Ջանակ տատիկի անունից գրեցի հորհորդային Միուբյան ու Լիբանանի կառավարությունների արտաքին գործերի նախարարությունների հասցեներով, խնդրեցի գոնե մի րոպեով թույլ տան տեսնել Սամվելին, նշելով, թե երբ, որտեղ, ինչպես էր կորցրել Սամվելին 42 տարի առաջ: Նամակները ծրարեցի, գրեցի հասցեներն ու ասացի, որ նամակները պատրաստ են, ես փոստ կզցեմ: Բայց Ջանակ տատին անհանգստացավ, ասաց, որ նամակներն ինքը փոստ կզցի: Ապա՞ն նայում էր նամակներին, նրա ձեռքերը սկսեցին դողդողալ, դեմքի մկանները՝ խաղալ: Նրա դեմքին երևում էին նրա ներքնաշխարհի տրտունքի ու հույսի ալիքների տատանումները: Սի՛ ձեռքով, դանդաղ սկսեց արցունքները սրբել, մյուսով «ա՛խ, Սամվելս» ասելով վերցրեց նամակներն ու հարցրեց, թե դրանից ո՞րն է Սամվելի նամակը: Ցույց տվեցի: Ջանակ տատին Սամվելի նամակը դրեց կործին, հետո համբուրեց ու ասաց.

- Ա՛խ, Սամվելս, մի՞թե այս նամակը ձեռքդ պիտի առնես: Մեռնեմ քո թափկներին: Բալիկս, այս նամակի վրա թողած համբուրյուններս թող համարենք քո ձեռքերը: Այս ասելով դանդաղ կամգնեց: Վջբերը փակեց: Խոր շունչ քաշեց ու աչքերի արցունքները սրբելով ասաց.

- Լավ էր՝ անցածը չիռչել: Մնաց բարով, ես էլի կգամ, - ասաց ու գնաց: Դրանից հետո Ջանակ տատին ամեն մախի գալիս էր հարցնելու, թե ինչու նամակներին պատասխան չկա: Ամեն անգամ ասում էի, թե նման նամակների պատասխանը շուտ չի գալիս:

Անցավ վեց ամիս: Ոչ մի պատասխան: Կրկնեցի նամակները: Անցավ էլի 6 ամիս: Մի օր էլ նամակ ստացան, որ Սամվելին թույլատրել են 3 ամսով գալ Խորհրդային Միության, հյուր լինել մորը:

Ինչ խոսք, երևի թույլատրող մարդկանց զուրթ շարժվել էր, որ այդքան երկար ժամանակ էին տվել:

1964թ. հուլիսի վերջերին Սամվելից հեռագիր ստացան, որ «Արմենիա» նավով ընտանիքով Լիբանանից մեկնում է Օդեսա:

Մի խումբ ազգականներ թռան Օդեսա՝ Սամվելին դիմավորելու: Իսկ մի խումբ ազգականներ, հարևաններ ու համագյուղացիներ գնացին Ադլեր, այնտեղ դիմավորելու: Որովհետև Սամվելը օդանավով Օդեսայից

թռչելու էր Ադլեր:

Թե ինչ եղավ Օդեսայում, չգիտեմ, բայց մենք Ադլերում երկար սպասեցինք: Լուրն անմիջապես տարածվեց օդանավակայանում, որտեղ այդ ժամանակ եկող-գնացողների, հանգստացողների, ճանապարհորդների ու դիմավորողների եռուզեռ էր տիրում:

Մարդիկ, երբ իմացան, որ մայր ու որդի 43 տարի առաջ իրար կորցնելուց հետո պիտի հանդիպեն, դիմեցին դեպի այն դահլիճը, ուր պիտի մտնեին Օդեսայից եկողները: Այդ դահլիճում էին հավաքվել ծանոթ թե անծանոթ, հայեր, ռուսներ, վրացիներ ու այլ ազգերի մարդիկ:

Մեկ էլ շաղիոյով հաղորդեցին, որ Օդեսայից թռչող օդանավը վայրեց է կատարում: Յետն էլ ասացին, որ այդ օդանավով Բեյրութ է քիչ եկած հյուրը հանդիպելու է 43 տարի առաջ կորցրած մորը: Այդ հայտարարությունից հետո մեր դահլիճում այնքան մարդ հավաքվեց, որ ասել գցելու տեղ չկար: Շուտով եկան Օդեսայից թռչողները: Եկան Սամվելի կինն ու 8 տարեկան տղան՝ Իշխանը: Նրանց ուղեկցում էին Օդեսա դիմավորելու գնացողներից մի քանիսը: Իսկ Սամվելը չկար: Ասացին, որ այդ օդանավում տեղ չի եղել բոլորին, և որ Սամվելը երբ հաջորդ օդանավով:

Ջանակ տատին երբ իմացավ, որ Սամվելը չկա, դեմքի ժպիտը մարեց: Ձնոտ հայացքով մայեց մեկին-մյուսին, պարզելու համար, կատա՞կ եմ անում, թե՞ լուրջ եմ ասում: Բայց ոչինչ չհասկացավ: Սամվելի կնոջն ու երեխային դիմավորելուց հետո միայն հասկացավ, որ իրոք Սամվելը չկա: Սամվելի փոխարեն գրկել էր 8 տարեկան թռանը՝ Իշխանին, բայց դա նրան չէր հանգստացնում: Աստիճանաբար նրա ոտքերը թուլացան: Որպեսզի չընկնի, Ջանակ տատին դիմեց կողքին կանգնած մարդկանց օգնությանը և լալկան ծայրով ասաց.

- Ո՞ւր է Սամվելս, ո՞ւր է բալիկս: Ի՞նչ եղավ:

- Կգա՛, մայրիկ, կգա: Հանգստացի՛ր, շուտով կգա, - ասում էին Օդեսայից եկածները:

- Ինձ մի խաբեք, որտե՞ղ մնաց տղաս՝ Սամվելս: Ի՞նչ եղավ, ի՞նչ պատահեց: - Ասաց ու աչքերը չորս արած շարունակեց եկողների մեջ փնտրել Սամվելին: Բայց չգտնելով նրան՝ լրջացած ասաց.

- Կատակ ե՞ք անում, թե՞ մի բան պատահեց:

Այս անգամ մարդիկ ավելի լուրջ սկսեցին հասկացնել, որ ոչինչ չի պատահել, որ իրոք Օդեսայում բոլորին տեղ չի եղել օդանավում, որ Սամվելը կգա մի ժամ հետո՝ հաջորդ օդանավով: Բայց Ջանակ տատին կրկին կասկածում էր, թե կարո՞ղ է այդպես լինել, ու չէր հագստանում:

- Չէ՛, ո՞ւմ եք խաբում, - ասաց մա ավելի լրջացած ու բարձր ձայնով, իսկ հետո տեսնելով, որ կտեսնու չեն անում, ինչ-որ կասկածների մեջ ընկած ու խեղճացած, աղերսանք արտահայտող, մարդու ու լալկան ծայրով դիմեց բոլորին.

- Ո՞ւմ եք համոզում: Ի՞նչ պատահեց: Ինձ ճիշտն ասեք, ի՞նչ եղավ տղաս: Էլի՞ կորավ:

Այստեղ Ջանակ տատիկի աչքերը մթնեցին, գլուխը պտտվեց, ձայնը կտրվեց, արցունքները գլորվեցին այտերի վրայով: Անուժ, անօգնական դարձավ: Ամբողջ տեսքն արտահայտում էր մի այնպիսի հուսահատություն, որ կարծես էլ փրկություն չկար:

- Քեզ չեն ասում՝ մի տարի սպասիր, ասում են՝ մի ժամ սպասիր: 43 տարի սպասել ես, մի ժամ չե՞ս կարող սպասել, - ասաց համագյուղացիներից մեկը ու հետո ավելացրեց, - մի ժամ հետո եթե Սամվելը չգա, նոր կհարցնես, թե ո՞ւր է մա:

Տեղ գտան, Ջանակ տատին մտափոխեց: Ամեն կողմից հույս էին տալիս, հանգստացնում նրան: Բայց նրա արտասուքը չէր կտրվում: Հուսադրողներն այնքան շատ էին հավաքվել նրա գլխին, որ դա էլ իր երթին կասկածի առիթ էր տալիս: Համագյուղացիներից մեկը, տեսնելով Ջանակ տատիկի վիճակը, նրա մեծ աղջկան՝ Մարթային ասաց.

- Մարթա՛, մի քիչ դու հանգստացրու մորդ, որ հանկարծ կաթվածահար չլինի:

- Մայրիկ, - ասաց Մարթան հանգիստ, բայց ինչ-որ դժգոհ տոնով, - քեզ բոլորն էլ ասում են, որ օդանավում բոլորին տեղ չի եղել, որ Սամվելը կգա հաջորդ օդանավով: Էլ ի՞նչը պարզ չէ, որ կորցնում ես ինքը քեզ:

- Էդ ինչպե՞ս է, որ բոլորին տեղ է եղել, իսկ հենց Սամվելից տեղ չի եղել: Եթե բան է պատահել, ասեք, ի՞նչ եք թաքցնում, ձգձգում, - ասաց մա:

- Ոչ ոք ոչինչ չի թաքցնում, ոչինչ էլ չի պատահել: Քեզ ասում են՝ օդանավում տեղ

← չի եղել բոլորին: Էլ ի՞նչը պարզ չէ,- բարկացած տոնով վրա տվեց Մարթան: Իսկ հետո հանգիստ, ցածր տոնով ավելացրեց,- չէ՛ս տեսնում: Օղեսա դիմավորելու գնացողները բոլորը չեն վերադարձել: Չե՛ս տեսնում՝ եղբայրս՝ Գարուբյունը էլ չկա: Երան էլ տեղ չի եղել օդանավում, մնացել է Սամվելի հետ:

Ձանակ տատին, տեսնելով, որ իրոք Գարուբյունը էլ չկա, ձեռքերը դրեց կրծքին, խոր շունչ քաշեց ու ասաց.

- Եղայես ասեիք,- ու հանգստացավ:

Մի ժամ հետո ռադիոյով հաղորդեցին, որ Օղեսայից թռչող օդանավը վայրէջք է կատարում:

- Լսեցի՞ք, Ձանակ տատի, լսեցի՞ք, Օղեսայից եկավ հաջորդ օդանավը,- ասաց մեկը: Ուրախությունից Ձանակ տատիկի ձեռքերը սկսեցին դողալ, արտասովոր աչքերը փայլեցին ու այնպես առնչագացավ, որ չէիր ասի, թե պառակ է: Չմայելով մարդկանց խտությունը՝ նա մեզ հետ մոտեցավ ելքի դարպասին: Նա մի ձեռքը բերանին պահած անընդհատ կարծես ինչ-որ բան էր կուլ տալիս: Ասես ինչ-որ բան մնացել էր կոկորդում ու խանգարում էր խոսելուն:

Դարպասի մոտ երևաց Օղեսայից եկողների շարանը: Դահլիճում հավաքված մարդիկ մի կերպ ճանապարհ բաց արին Օղեսայից եկածների համար: Ինձ թվաց, թե բոլորն էլ ուզում էին ինձ նման եկողների մեջ հեռվից գուշակել, թե ո՞րն է Սամվելը:

Չեռվից եկողների մեջ նկատեցի Գարուբյունի կողքից քայլող միջահասակ, կլոր դեմքով, խոշոր աչքերով, կիսով չափ սպիտակած, կարճ կտրած մազերով, փողկապով, կոկիկ հագնված մի գեղեցիկ տղամարդու: Մտքում ասացի՝ երևի սա կլինի Սամվելը: Ու դա պարզելու համար աչքերս չէի հեռացնում նրանից:

Մի պահ դահլիճում լռություն տիրեց: Բոլորն էլ շունչները պահած սպասում էին հանդիպման երանելի պահին:

Երբ Օղեսայից եկածները մեզնից հեռու էին մոտ 2 մետր, չեն հիշում՝ ով էր ասաց.

- Արդյոք կճանաչի՞ մորը:

Այդ րոպեին մի կին իմ կողքին կանգնած Ձանակ տատիկն մի կողմ քաշեց, ինքն առաջ անցավ ու բարձր ձայնով ասաց.

- Սրանց մեջ ճանաչեցե՞ք Ձեր մորը:

Մեկ էլ այդ մարդը, որից աչքերս չէի հեռացնում, աչքերը չորս արած տեղումտեղը քարացավ: Գամայրկները ձեռքերից ընկան ցած: Ջարմացած, թե ինչ է կատարվում, մոլորված, անհամբեր, թափով մոլվեց առաջ: Նորից քարացավ: Չիմանալով, թե ինչ անի, նայեց չորս կողմն ու դիմելով բոլորին, հուսահատ, շունչը կտրված, ինչ-որ ոչ մարդկային ձայնով ասաց.

- Մի պահեք մորս:

Իսկ մյուս կողմից, քրթոթները կորցրած վիրավոր մայր արջի նման, անհամբեր՝ մարդկանց արանքից առաջ նետվեց Ձանակ տատիկն ու խեղդվող ձայնով գոռաց.

- Սամվել, տղաս,- ու նրանք գրկախառնվեցին: Երկուսն էլ արցունքոտ այտերով գրկում էին իրար, համբուրում:

Ոչ մի խոսք, ոչ մի ծայր: Չորս կողմն ասես մարդիկ քարացել էին:

Ձանակ տատիկն գրկել էր Սամվելին ու աչքերը փակել: Նրա փակ աչքերից 43 տարի կուտակված արցունքի գետն էր հոսում:

- Քիչ անց մեկն ասաց.

- Ձանակ տատի, մի քիչ հանգստացե՞ք, թողեք որ մենք էլ բարևենք:

Ձանակ տատիկն կարծես նոր արթնացավ, ուշքի եկավ ու թեքվելով դեպի իրեն դիմողը, ուրախությունից խելագարվածի նման փաթաթվեց նրան ու համբուրեց:

Դետո ում պատահե՞ր փաթաթվում էր, համբուրում, ասես բոլորն էլ նրա հարագատները լինեին:

Օդանավակայանում այդ օրը մեզ համար տոն էր: Շուտով նստեցինք մեքենաներն ու հյուրերի հետ մեկնեցինք Ձանակ տատիկի տուն: Այդ ու հաջորդ օրը Ձանակ տատիկի տանը կերուխում էր: Գավաքվել էր ամբողջ գյուղը:

Ձանակ տատիկն, Սամվելը վերհիշեցին իրենց գլխից անցածը: Բայց զգացվում էր, որ երկուսն էլ չէին ուզում անցածը մանրա-

մասն քրքրել ու իրար ցավ պատճառել: Մոր հարցին, թե ինչ պատահեց, որտեղ է ինչպես կենդանի մնաց, Սամվելը երկու խոսքով պատասխանեց, որ երբ նրանք մոտենում էին Դիարբեքի քաղաքին, նրանց հետապնդեցին թուրքերը: Ինքը փախավ անտառ, թաքնվեց: Թե ուր մնացին ընկերները, չգիտեր: Դետո անտառում միացավ փախստական հայերին: Իսկ մի տարի հետո, երբ ազատություն տվեցին, ինքը մնաց մեռակ, անտառի մարդիկ ցրվեցին: Սկսեց մուրացկանություն անել: Դետո բարի մարդիկ նրան տարան որբանոց, իսկ այնտեղից էլ ընկավ Բեյրութ:

- Ա՛խ, Սամվել, ինչքա՛ն ես մեծացել:

Մինչև որ քեզ չտեսա, կարծում էի, թե դեռ ութ տարեկան ես:

- Դրա համար եմ ութ տարեկան Իշխանին բերել,- ասաց Սամվելը:

Ձանակ տատիկն արտասուքն աչքերին գնաց սնդուկից հանեց որպես սրբություն պահած տոպրակը, որը հետն էր եղել քարի ճանապարհին, որի մեջ հացի փրկող փշրանքներն էր պահում: Ցույց տալով տոպրակը Սամվելին՝ հարցրեց.

- Սամվել, հիշո՞ւմ ես արդյոք այս տոպրակը, որ ամեն անգամ «հաց» ասելիս այս տոպրակին էիր նայում ու սրա շուրջը պտտվում:

Տեսնելով ծանոթ տոպրակը՝ Սամվելի շուրթերը դողացին, իրար սեղմվեցին, դեմքն ամպոտեց: Արցունքները գետի նման հոսեցին նրա այտերի վրայով: Սամվելը երկու ձեռքերով վերցրեց տոպրակն ու այդպես էլ բռնած տոպրակով դանդաղ ծածկեց երեսը: Դետո տոպրակով արցունքները սրբելով, հեկեկալով ասաց.

- Սուրբ տոպրակ, 43 տարի առաջ իմ կյանքը փրկեցիր, իսկ 43 տարի հետո իմ աչքերի արցունքները սրբեցիր: Խոնարհում եմ զուլխս քո առաջ:

Սամվելը տոպրակով երեսը ծածկած կուշտ լաց եղավ: Ձանակ տատիկի խիղճը տանջում էր, որ Սամվելին այդպիսի ցավ պատճառեց, բայց արդեն ուշ էր:

Սամվելի տղան՝ Իշխանը, հեռվից նկատեց, որ հայրը լաց է լինում և «հայրիկ» ասելով վազեց, փաթաթվեց հոր վզով ու հարցրեց.

- Դայրիկ, ի՞նչ պատահեց:

Սամվելը համբուրեց տղային ու ասաց.

- Ոչինչ, բալիկ: Ոչինչ չի պատահել:

Գնա խաղ արա: Ուտերիդ քար չդիպչի:

Այսպես շարունակվեց գրույցը: Պարզվեց, որ Սամվելն իր ազգանունը չգիտեր: Շատ որբերի նման, որոնք իրենց ազգանունները չգիտեին, քաջ Օգանյան Անդրանիկի ազգանունը իրենց ազգանունն էին դարձրել: Այդ ազգանունն էլ պատճառ էր եղել, որ Սամվելի հետ հանդիպումը ձգձգվել էր այսքան տարի:

Սամվելը շատ էր հետաքրքրվում, թե մայրն ինչ է հիշում անցյալից: Բայց Ձանակ տատիկն, ինչպես սասցինք, խուսափում էր անցածը վերհիշելուց, տրված հարցերին պատասխանում էր կցկտոր:

Երբ ամիս Սամվելն ընտանիքով հյուր եղավ մորը, եղավ երևանում: Երբ ամիս հետո ընտանիքով վերադարձավ Բեյրութ:

43 տարի անց իրար գտնելուց հետո բաժանվելն էլ հեշտ չէր: Երբ իրար հրաժեշտ էին տալիս, Սամվելը լացելով ասաց.

- Մայրիկ, ի՞նչ խոսք, որ բաժանվելու ենք, գնալու եմ տուն՝ Բեյրութ: Եթե ասեն, թե քեզնից կարոտս առա, մի հավատա: Հագար տարի էլ քո մոտ լինեմ, կարոտս չեմ կարող առնել: Ի՞նչ արած, այնտեղ էլ իմ երեխաներն են սպասում իրենց ծնողներին: Ողջ-առողջ եղեք, բոլորդ:

- Գնացե՛ք բարով, տղաս,- լալով ասաց Ձանակ տատիկն,- լավ եղեք, էլի եկեք: Դիմա թեկուզ մահանամ էլ, սրտիս ցավ չէ: Աստծո ձեռքը ձեզ վրա լինի: Գնացե՛ք բարով: Սեզ մի մոռացե՛ք: Շուտ-շուտ գրե՛ք:

Նրանք արցունքները սրբելով, հայացքներով իրար գուրգուրելով բաժանվեցին:

Գագրա-Գանթիաղի, 1965թ.

Ծանոթություն. Ձանակ տատիկն մահացավ 1987թ., թաղված է Օտլուղի գերեզմանոցում: Նրա խնորհանքով նրա հետ թաղվել է հացի տոպրակը, որի վրա մնացել էին Սամվելի արցունքները: Այս բոլորին վկա է ամբողջ գյուղը: 1989թ.

ՆՍՈՒՇՆԵՐ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԱՐԴԿԻՆԻ ՆԱՅԱՆԳԻ ԽՈՓԱՅԻ ԳԱՎԱՌԻ ԿՐՈՆԱՓՈՒՑ ԶԱՄՇԵՆԱՐԱՅԵՐԻ ԲԱՆԱՐՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

ՍԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ԳՅ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող

***

Աս քեղես վազա գերթա, Սեվդան փութ գենա, գերթա, Ի՞նչ էնիմ աման սեվդան, Զօքիս ալ քոլա գերթա:

(Այս գետը հոսում, գնում է, Սիրածը նայում, գնում է, Ի՞նչ անեմ այդպիսի սիրածը, Զոգիս էլ այրում, գնում է):

***

Քեղին քեղալքօջիգե Սեձենցավ, մեձ քօղ աղավ, Վարաթ գանչեցի դէյի, Թաքիդիմ մեձ մարթ աղար:

(Գետում շերեփուկը Մեծացավ, մեծ գորտ դարձավ, Քո մասին որ երգեցի, Կարծես մեծ մարդ դարձար):

***

Չաղացքն ի վար էրթաս բա, Չուրե յեթ քօղ գօր մէ ասնի, Իմ սերդիս քաշածնիյես Բիթուն քու քելխուդ անցնի:

Մատնախաղ

Ծողոցներից կամ ավազներից մեկը բռնում է փոքր երեխայի (սովորաբար շուրջ 3-5 տարեկան) ձեռքը և հերթով ծախելով նրա մատները, ասում է.

- Փունթ մադե աստած ունի.
- Ուղիք, ուղիք...
- Ցուցամադե աստած ունի.
- Ուստի՞ ուղիք:
- Մէջբեղադի մադե աստած ունի.
- Թադիք, ուղիք:
- Մադնի մադե աստած ունի.
- Յես քօլնօղ ում:
- Ջգուրե աստած ունի.
- Յես ալ ասօղ ում:

Քալաշօղի Մամնէթին հէքիյան

Խիգօեցի Քալաշօղի Մամնէթին ցին մերնի գու: Շադ մեղեվի գու: Մեղեվի գու անա էնգերաքե գասին թա.

- Մամնէթ, ինչի՞ մեղեվիս գու: Ասքվածե քու ցին ալի գուդա:
- Է՛, էնգեր,- գասա Մամնէթ,- յես իմ Ասքվածե քիդին, իմ սան փանգանօթս* արնելու ցին ինձի դէվօղ չա,- գասա:

* Փանգանօթ - բանկնոտ, արժեթուրթ

Գրառել եմ 2010թ. հուլիսին Բիլբիլան լեր յայլայում, գյուղացիների հետ զրույցի ժամանակ: Նաև ասացին, որ Մամնէթը երկու ամիս առաջ մահացել է:

Քալաշօղի Մամնէթի պատմությունը

(Թարգմանություն)

Խիգոյեցի Քալաշօղի Մամնէթի ծին սատկում է: Շատ է մտածում: Որ մտածում է, ընկերներն ասում են.

- Մամնէթ, ինչո՞ւ ես մտածում: Աստված քո ծին էլի կտա:
- Է՛, ընկեր,- ասում է Մամնէթ,- ես իմ Աստծուն գիտեմ, առանց իմ քսան արժեթուրթն առնելու ինձ ծի տվող չի,- ասում է:

(Ջրաղաց որ իջնես, Ջուրը բաց թող ուժեղ անցնի, Իմ սրտի քաշածները Բոլորը քո գլխին գան):

***

Ինջե խարխանիմ՝ օղե, Յես խերլիօղ ում սօղե, Յես մեք խերալ շեմեն իմ Քեգի արնօղ ում սօղե:

(Ինջե խարխանի բլուրը, Ես ի վերջո խելագարվելու եմ, Ես մի խելառ գյուղից եմ, Ի վերջո քեզ առնելու եմ):

***

Փարցե գերթա մերալե, Քեզ լերե փօթօ՞ղ ա թա, Յե՛ք քերգին, քու թօրե Իմ հօքիս հօմօ՞ղ ա թա:

(Բարձր է գնում ամպը, Տեսնես յայլա հասնելո՞ւ է, Քեռակին, քո թոռը Իմ հոգին հանելո՞ւ է):

*Ինջե խարխան-տեղանուն Արդահանի սարերում՝ Բիլբիլան յայլայի մոտ:
**Յե - ավազին հարգալից դիմելանալ:

(Թարգմանություն)

- (Բութ մատն ասել է.
- Ուտենք, ուտենք:
- Ցուցամատն ասել է.
- Որտեղի՞ց ուտենք:
- Միջամատն ասել է.
- Աշխատենք, ուտենք:
- Մատնեմատն ասել է.
- Ես կգողանամ:
- Նկույթն ասել է.
- Ես էլ կասեմ):

Այնուհետև նա երեխայի մատներն այնպես է շարժում, իրր նրանք իրար հետ կրվում են, իրար ծծում:

Գրառել եմ Քեմալիաշայում՝ գյուղացիների հետ զրույցի ժամանակ:

Գլխավոր խմբագիր և համարի պատասխանատու՝ ՍԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ: Լրատվական գործունեություն իրականացնող՝ «ՀԱՄՇԵՆ» հայրենակական-քարեգործական հասարակական կազմակերպություն: Հասցեն՝ Երևան-37, Ազատության 2, բն. 8: Հեռախոս՝ (+374+10) 20 21 26: Գրանցման վկայական՝ N 03U054979, տրված՝ 26.06.2002թ.: Խմբագրությունը ոչ միշտ է համակարծիք հեղինակների տեսակետներին: Արտատպության կամ մեջբերման դեպքում հղումը «Ձայն հանձնակամին» պարտադիր է: Հրատարակվում է 2004թ. օգոստոսից:

«ДЗАЙН АМШЕНАКАН» (ГОЛОС АМШЕНСКИЙ). Ежемесячная газета Земляческой благотворительной общественной организации «АМШЕН» (г. Ереван), Гл. редактор - СЕРГЕЙ ВАРДАНЯН. Издается с августа 2004г. Газета распространяется бесплатно. Тел. 20 21 26. «HAMSHEN» Compatriotic-charitable public organization (Yerevan). «DZAYN HAMSHENAKAN». Issued from August, 2004. Editor in chief SERGEY VARDANYAN. Tel. (+374+10) 20 21 26, E-mail: dzaynhamshenakan@yahoo.com, www.dzaynhamshenakan.org